ततः प्रववृते रासश्चलद्वलयनिस्वनः । अनुयातशरत्काव्यगेयगीतिरनुक्रमात् ॥ ५१ ॥
कृष्णश्शरच्चन्द्रमसं कौमुदीं कुमुदाकरम् । जगौ गोपीजनस्त्वेकं कृष्णनाम पुनःपुनः ॥ ५२ ॥
परिवृत्तिश्रमेणैका चलद्वलयलापिनीम् । ददौ बाहुलतां स्कन्धे गोपी मधुनिघातिनः ॥ ५३ ॥
काचित्प्रविलसद्बाहुं परिरभ्य चुचुम्ब तम् । गोपी गीतस्तुतिव्याजान्निपुणा मधुसूदनम् ॥ ५४ ॥
गोपीकपोलसंश्लेषमभिगम्य हरेर्भुजौ । पुलकोद्गमसस्याय स्वेदाम्बुघनतां गतौ ॥ ५५ ॥
रासगेयं जगौ कृष्णो यावत्तारतरध्वनिः । साधु कृष्णेति कृष्णेति तावत्ता द्विगुणं जगुः ॥ ५६ ॥
गतेऽनुगमनं चक्रुर्वलने संमुखं ययुः । प्रतिलोमानुलोमाभ्यां भेजुर्गोपाङ्गना हरिम् ॥ ५७ ॥
स तथा सह गोपीभी रराम मधुसूदनः । यथाऽब्दकोटिप्रतिमः क्षणस्तेन विनाऽभवत् ॥ ५८ ॥
ता वार्यमाणाः पतिभिः पितृभिर्भ्रातृभिस्तथा । कृष्णं गोपाङ्गना रात्रौ रमयन्ति रतिप्रियाः ॥५९॥
सोऽपि कैशोरकवयो मानयन्मधुसूदनः । रेमे ताभिरमेयात्मा क्षपासु क्षपिताहितः ॥ ६० ॥
तद्भर्तृषु तथा तासु सर्वभूतेषु चेश्वरः । आत्मस्वरूपरूपोऽसौ व्यापी वायुरिव स्थितः ॥ ६१ ॥
यथा समस्तभूतेषु नभोऽग्निः पृथिवी जलम् । वायुश्चात्मा तथैवासौ व्याप्य सर्वमवस्थितः ॥ ६२ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पञ्चमेंशे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

तत इति ॥ अनुयातेति । शरद्वर्णनादिरूपं कविकृतं गेयं यत् तस्य या गीतिः सा अनुयाता येन रासेन ॥ ५१—५४ ॥

गोपीति ॥ गोपीकपोलपुलकोद्गमसस्याय स्वेदाम्बुमद्धरिभुजद्वयं घनतां ययौ । अनेनेतरेतरानुराग उक्तः ॥ ५५, ५६ ॥

गत इति ॥ वलने—आवृत्तौ । प्रतिलोमानुलोमाभ्यां—गतिप्रवृत्तिनिवृत्तिभ्याम् ॥ ५७—५९ ॥

स इति ॥ कैशोरकं—कौमारकम् । मानयन्—संभावयन् ॥ ६० ॥

अथ कृष्णस्य सर्वव्यापनादीश्वरत्वेनापहतपाप्मत्वात् गोपीसंभोगेऽपि जीववन्न लेप इत्याह—तद्भर्तृष्विति द्वयेन । आत्मस्वरूपरूपः—जीवस्वरूपशरीरः । अत्र पूर्वश्लोकेनास्य सर्वचेतनशरीरत्वमुक्तम् । उत्तरेण सर्वाचेतनशरीरत्वम् ॥ ६१—६२ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमेंशे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

प्रदोषार्धे कदाचित्तु रासासक्ते जनार्दने । त्रासयन्समदो गोष्ठमरिष्टस्समुपागमत् ॥ १ ॥
सतोयतोयदच्छायस्तीक्ष्णशृङ्गोऽर्कलोचनः । खुराग्रपातैरत्यर्थं दारयन्धरणीतलम् ॥ २ ॥
लेलिहानस्सनिष्पेषं जिह्वयोष्ठौ पुनःपुनः । संरंभाविद्धलांगूलः कठिनस्कन्धबन्धनः ॥ ३ ॥
उदग्रककुदाभोगप्रमाणदुरतिक्रमः । विण्मूत्रलिप्तपृष्ठाङ्गो गवामुद्वेगकारकः ॥ ४ ॥
प्रलम्बकण्ठोऽतिमुखस्तरुखाताङ्किताननः । पातयन्स गवां गर्भान्दैत्यो वृषभरूपधृत् ॥ ५ ॥
सूदयंस्तापसानुग्रो वनान्यटति यस्सदा ॥ ६ ॥
ततस्तमतिघोराक्षमवेक्ष्यातिभयातुराः । गोपा गोपस्त्रियश्चैव कृष्णकृष्णेति चुक्रुशुः ॥ ७ ॥
सिंहनादं ततश्चक्रे तलशब्दं च केशवः । तच्छब्दश्रवणाच्चासौ दामोदरमुपाययौ ॥ ८ ॥
अग्रन्यस्तविषाणाग्रः कृष्णकुक्षिकृतेक्षणः । अभ्यधावत दुष्टात्मा कृष्णं वृषभदानवः ॥ ९ ॥
आयान्तं दैत्यवृषभं दृष्ट्वा कृष्णो महाबलः । न चचाल तदा स्थानादवज्ञास्मितलीलया ॥ १० ॥
आसन्नं चैव जग्राह ग्राहवन्मधुसूदनः । जघान जानुना कुक्षौ विषाणग्रहणाचलम् ॥ ११ ॥
तस्य दर्पबलं भङ्क्त्वा गृहीतस्य विषाणयोः । अपीडयदरिष्टस्य कण्ठं क्लिन्नमिवाम्बरम् ॥ १२ ॥
उत्पाट्य शृङ्गमेकं तु तेनैवाताडयत्ततः । ममार स महादैत्यो मुखाच्छोणितमुद्वमन् ॥ १३ ॥
तुष्टुवुर्निहते तस्मिन्दैत्ये गोपा जनार्दनम् । जम्भे हते सहस्राक्षं पुरा देवगणा यथा ॥ १४ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पंचमेंशे चतुर्थोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

ककुद्मति हतेऽरिष्टे धेनुके विनिपातिते । प्रलम्बे निधनं नीते धृते गोवर्धनाचले ॥ १ ॥
दमिते कालिये नागे भग्ने तुङ्गद्रुमद्वये । हतायां पूतनायां च शकटे परिवर्तिते ॥ २ ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः

॥ १, २ ॥ लेलिहान इति ॥ सनिष्पेषं—सशब्दम् । आविद्धं—वक्रितम् ॥ ३ ॥

उदग्रेति ॥ उदग्रः—अतिशायितः, ककुदाभोगः—प्रमाणं च यस्य । उदग्रककुदाभोगः प्रमाणादिति च पाठः ॥ ४—१० ॥ आसन्नमिति ॥ ग्राहवत्— ग्राह इव ॥ ११—१४ ॥

इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये पंचमेंशे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽध्यायः

ककुद्मतीति ॥ ककुद्मति—वृषभे ॥ १, २ ॥

कंसाय नारदः प्राह यथावृत्तमनुक्रमात् । यशोदादेवकीगर्भपरिवर्ताद्यशेषतः ॥ ३ ॥
श्रुत्वा तत्सकलं कंसो नारदाद्देवदर्शनात् । वसुदेवं प्रति तदा कोपं चक्रे सुदुर्मतिः ॥ ४ ॥
सोऽतिकोपादुपालभ्य सर्वयादवसंसदि । जगर्ह यादवांश्चैव कार्यं चैतदचिन्तयत् ॥ ५ ॥
यावन्न बलमारूढौ रामकृष्णौ सुबालकौ । तावदेव मया वध्यावसाध्यौ रूढयौवनौ ॥ ६ ॥
चाणूरोऽत्र महावीर्यो मुष्टिकश्च महाबलः । एताभ्यां मल्लयुद्धेन मारयिष्यामि दुर्मती ॥ ७ ॥
धनुर्महमहायोगव्याजेनानीय तौ व्रजात् । तथा तथा यतिष्यामि यास्येते संक्षयं यथा ॥ ८ ॥
श्वफल्कतनयं शूरमक्रूरं यदुपुङ्गवम् । तयोरानयनार्थाय प्रेषयिष्यामि गोकुलम् ॥ ९ ॥
वृन्दावनचरं घोरमादेक्ष्यामि च केशिनम् । तत्रैवासावतिबलस्तावुभौ घातयिष्यति ॥ १० ॥
गजः कुवलयापीडो मत्सकाशमिहागतौ । घातयिष्यति वा गोपौ वसुदेवसुतावुभौ ॥ ११ ॥
श्रीपराशरः—
इत्यालोच्य स दुष्टात्मा कंसो रामजनार्दनौ । हन्तुं कृतमतिर्वीरावक्रूरं वाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥
कंस उवाच—
भो भो दानपते वाक्यं क्रियतां प्रीतये मम । इतः स्यन्दनमारुह्य गम्यतां नन्दगोकुलम् ॥ १३ ॥
वसुदेवसुतौ तत्र विष्णोरंशसमुद्भवौ । नाशाय किल संभूतौ मम दुष्टौ प्रवर्धतः ॥ १४ ॥
धनुर्महो ममाप्यत्र चतुर्दश्यां भविष्यति । आनेयौ भवता गत्वा मल्लयुद्धाय तत्र तौ ॥ १५ ॥
चाणूरमुष्टिकौ मल्लौ नियुद्धकुशलौ मम । ताभ्यां सहानयोर्युद्धं सर्वलोकोऽत्र पश्यतु ॥ १६ ॥
गजः कुवलयापीडो महामात्रप्रचोदितः । स वा हनिष्यते पापौ वसुदेवात्मजौ शिशू ॥ १७ ॥
तौ हत्वा वसुदेवं च नन्दगोपं च दुर्मतिम् । हनिष्ये पितरं चैनमुग्रसेनं सुदुर्मतिम् ॥ १८ ॥
ततस्समस्तगोपानां गोधनान्यखिलान्यहम् । वित्तं चापहरिष्यामि दुष्टानां मद्वधैषिणाम् ॥ १९ ॥
त्वामृते यादवाश्चैते द्विषो दानपते मम । एतेषां च वधायाहं यतिष्येऽनुक्रमात्ततः ॥ २० ॥
तदा निष्कण्टकं सर्वं राज्यमेतदयादवम् । प्रशासिष्ये त्वया तस्मान्मत्प्रीत्यै वीर गम्यताम् ॥ २१ ॥
यथा च माहिषं सर्पिर्दधि क्षीरं तथा बहु । गोपास्समानयन्त्याशु तथा वाच्यास्त्वया च ते ॥ २२ ॥
श्रीपराशरः—
इत्याज्ञप्तस्तदाऽक्रूरो महाभागवतो द्विज । प्रीतिमानभवत्कृष्णं श्वो द्रक्ष्यामीति सत्वरः ॥ २३ ॥
तथेत्युक्त्वा च राजानं रथमारुह्य शोभनम् । निश्चक्राम ततः पुर्या मथुराया मधुप्रियः ॥ २४ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पंचमेंऽशे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

कंसायेति ॥ गर्भपरिवर्तः—अपत्यव्यत्ययः ॥ ३ ॥
श्रुत्वेति ॥ देवदर्शनात्—देवानामिव दर्शनं यस्य तस्मात् ॥ ४ ॥
स इति ॥ उपालभ्य—विगर्ह्य ॥ ५–२१ ॥
यथा चेति ॥ उपहार्य—उपायनीकृत्य । समानयन्त्वाशु चोपहार्यं तथातथेति च पाठः ॥ २२-२४ ॥
इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पचमेंशे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

केशी चापि बलोदग्रः कंसदूतप्रचोदितः । कृष्णस्य निधनाकाङ्क्षी बृन्दावनमुपागमत् ॥ १ ॥
स खुरक्षतभूपृष्ठस्सटाक्षेपधुताम्बुदः । द्रुतविक्रान्तचन्द्रार्कमार्गो गोपानुपाद्रवत् ॥ २ ॥
तस्य हेषितशब्देन गोपाला दैत्यवाजिनः । गोप्यश्च भयसंविग्ना गोविन्दं शरणं ययुः ॥ ३ ॥
त्राहित्राहीति गोविन्दः श्रुत्वा तेषां ततो वचः । सतोयजलदध्वानगंभीरमिदमुक्तवान् ॥ ४ ॥
अलं त्रासेन गोपालाः केशिनः किं भयातुरैः । भवद्भिर्गोपजातीयैर्वीरवीर्यं विलोप्यते ॥ ५ ॥
किमनेनाल्पसारेण हेषिताटोपकारिणा । दैतेयबलवाह्येन वल्गता दुष्टवाजिना ॥ ६ ॥
एह्येहि दुष्ट कृष्णोऽहं पूष्णस्त्विव पिनाकधृत् । पातयिष्यामि दशनान्वदनादखिलांस्तव ॥ ७ ॥
इत्युक्त्वाऽऽस्फोट्य गोविन्दः केशिनस्संमुखं ययौ । विवृतास्यश्च सोऽप्येनं दैतेयाश्च उपाद्रवत् ॥ ८ ॥
बाहुमाभोगिनं कृत्वा मुखे तस्य जनार्दनः । प्रवेशयामास तदा केशिनो दुष्टवाजिनः ॥ ९ ॥
केशिनो वदनं तेन विशता कृष्णबाहुना । शातिता दशनाः पेतुः सिताभ्रावयवा इव ॥ १० ॥
कृष्णस्य ववृधे बाहुः केशिदेहगतो द्विज । विनाशाय यथा व्याधिरासंभूतेरुपेक्षितः ॥ ११ ॥
विपाटितोष्ठो बहुलं सफेनं रुधिरं वमन् । सोक्षिणी विवृते चक्रे विशिष्टे मुक्तबन्धने ॥ १२ ॥
जघान धरणीं पादैश्शकृन्मूत्रं समुत्सृजन् । स्वेदार्द्रगात्रश्शान्तश्च निर्यत्नस्सोऽभवत्तदा ॥ १३ ॥
व्यादितास्यमहारन्ध्रस्सोऽसुरः कृष्णबाहुना । निपातितो द्विधा भूमौ वैद्युतेन यथा द्रुमः ॥ १४ ॥

अथ षोडशोऽध्यायः

केशीति ॥ बृन्दावनम्—कृष्णासन्नभागम् ॥ १ ॥

स इति ॥ द्रुतैः—उत्प्लुतिभिर्विक्रान्तौ—आक्रान्तौ चंद्रार्कमार्गौ येन ॥ २ ॥

तस्येति ॥ भयसंविग्नाः—भयेन चलिताः ॥ ३, ४ ॥

अलमिति ॥ केशिनस्त्रासेनालम् । गोपजातीयैर्भवद्भिर्वीराणां वीर्यं किं विलोप्यते? गोपजातीयत्वविशेषणमेषां वीर्यहेतुः ॥ ५ ॥

किमनेनेति ॥ आटोपः—संभ्रमः । दैतेयश्चासौ बलवाह्यश्च । बलवाह्यः—बलहीनः । वल्गता—नृत्यता ॥ ६–८ ॥

बाहुमिति ॥ आभोगिनम्—परिणाहिनम् ॥ ९, १० ॥

कृष्णस्येति ॥ आसंभूतेः—आवृद्धेः ॥ ११–१४ ॥

द्विपादे पृष्ठपुच्छार्धे श्रवणैकाक्षिनासिके । केशिनस्ते द्विधाभूते शकले द्वे विरेजतुः ॥ १५ ॥
हत्वा तु केशिनं कृष्णो गोपालैर्मुदितैर्वृतः । अनायस्ततनुस्स्वस्थो हसंस्तत्रैव तस्थिवान् ॥ १६ ॥
ततो गोप्यश्च गोपाश्च हते केशिनि विस्मिताः । तुष्टुवुः पुण्डरीकाक्षमनुरागमनोरमम् ॥ १७ ॥
अथाहान्तर्हितो विप्र नारदो जलदे स्थितः । केशिनं निहतं दृष्ट्वा हर्षनिर्भरमानसः ॥ १८ ॥
साधुसाधु जगन्नाथ लीलयैव यदच्युत । निहतोऽयं त्वया केशी क्लेशदस्त्रिदिवौकसाम् ॥ १९ ॥
युद्धोत्सुकोऽहमत्यर्थं नरवाजिमहाहवम् । अभूतपूर्वमन्यत्र द्रष्टुं स्वर्गादिहागतः ॥ २० ॥
कर्माण्यत्रावतारे ते कृतानि मधुसूदन । यानि तैर्विस्मितं चेतस्तोषमेतेन मे गतम् ॥ २१ ॥
तुरङ्गस्यास्य शक्रोऽपि कृष्ण देवाश्च बिभ्यति । धुतकेसरजालस्य हेषतोऽभ्रावलोकिनः ॥ २२ ॥
यस्मात्त्वयैव दुष्टात्मा हतः केशी जनार्दन । तस्मात्केशवनाम्ना त्वं लोके ख्यातो भविष्यसि ॥ २३ ॥
स्वस्त्यस्तु ते गमिष्यामि कंसयुद्धेऽधुना पुनः । परश्वोऽहं समेष्यामि त्वया केशिनिषूदन ॥ २४ ॥
उग्रसेनसुते कंसे सानुगे विनिपातिते । भारावतारकर्ता त्वं पृथिव्या पृथिवीधर ॥ २५ ॥
तत्रानेकप्रकाराणि युद्धानि पृथिवीक्षिताम् । द्रष्टव्यानि मया युष्मत्प्रणीतानि जनार्दन ॥ २६ ॥
सोऽहं यास्यामि गोविन्द देवकार्यं महत्कृतम् । त्वयैव विदितं सर्वं स्वस्ति तेऽस्तु व्रजाम्यहम् ॥२७॥
नारदे तु गते कृष्णस्सह गोपैस्समाजितः । विवेश गोकुलं गोपीनेत्रपानैकभाजनम् ॥ २८ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पंचमेंशे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

द्विपादे इति ॥ द्वौ पादौ ययोः अर्धरूपे पृष्ठे पुच्छे च ययोस्ते । द्विपादपृष्ठपुच्छार्धे इत्येकपदपाठश्च । श्रवणेति । एकशब्दः श्रवणपदात्प्राग्योज्यः । एका श्रवणाक्षिनासिका ययोस्ते—श्रवणैकाक्षिनासिके ॥ १५,१६ ॥

तत इति ॥ अनुरागेण मनोरमं यथा भवति तथा ॥ १७–१९ ॥

युद्धोत्सुक इति ॥ युद्धोत्सुकः—युद्धदर्शनोत्सुकः ॥ २०–२३ ॥

स्वस्त्यस्त्विति ॥ अधुना गमिष्यामीत्यन्वयः ॥ २४ ॥

उग्रसेनेति ॥ कर्ता—भविष्यसि ॥ २५ ॥

तत्रेति ॥ तत्र—भारावतरणे । आयुष्मत्प्रणीतानीति पदच्छेदः । * यामोषधीमिवायुष्मन्नितिवन्मङ्गलाशासनोक्तिः ॥ २६, २७ ॥

नारद इति ॥ नेत्रेति । नेत्रैः पानक्रियाणामेको विषयः ॥ २८ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

अक्रूरोऽपि विनिष्क्रम्य स्यन्दनेनाशुगामिना । कृष्णसंदर्शनाकांक्षी प्रययौ नन्दगोकुलम् ॥ १ ॥
चिन्तयामास चाक्रूरो नास्ति धन्यतरो मया । योऽहमंशावतीर्णस्य मुखं द्रक्ष्यामि चक्रिणः ॥ २ ॥
अद्य मे सफलं जन्म सुप्रभाताऽभवन्निशा । यदुन्निद्राब्जपत्राक्षं विष्णोर्द्रक्ष्याम्यहं मुखम् ॥ ३ ॥
पापं हरति यत्पुंसां स्मृतं संकल्पनामयम् । तत्पुण्डरीकनयनं विष्णोर्द्रक्ष्याम्यहं मुखम् ॥ ४ ॥
विनिर्जग्मुर्यतो वेदा वेदाङ्गान्यखिलानि च । द्रक्ष्यामि तत्परं धाम धाम्नां भगवतो मुखम् ॥ ५ ॥
यज्ञेषु यज्ञपुरुषः पुरुषैः पुरुषोत्तमः । इज्यते योऽखिलाधारस्तं द्रक्ष्यामि जगत्पतिम् ॥ ६ ॥
इष्ट्वा यमिन्द्रो यज्ञानां शतेनामरराजताम् । अवाप तमनन्तादिमहं द्रक्ष्यामि केशवम् ॥ ७ ॥
न ब्रह्मा नेन्द्ररुद्राश्विवस्वादित्यमरुद्गणाः । यस्य स्वरूपं जानन्ति प्रत्यक्षं याति मे हरिः ॥ ८ ॥
सर्वात्मा सर्ववित्सर्वस्सर्वभूतेष्ववस्थितः । यो ह्यचिन्त्योऽव्ययो व्यापी स वक्ष्यति मया सह ॥ ९ ॥
मत्स्यकूर्मवराहाश्वसिंहरूपादिभिः स्थितिम् । चकार जगतो योऽजः सोऽद्य मामालपिष्यति ॥ १० ॥
सांप्रतं च जगत्स्वामी कार्यमात्महृदि स्थितम् । कर्तुं मनुष्यतां प्राप्तस्स्वेच्छादेहधृदव्ययः ॥ ११ ॥
योऽनन्तः पृथिवीं धत्ते शेखरस्थितिसंस्थिताम् । सोऽवतीर्णो जगत्यर्थे मामक्रूरेति वक्ष्यति ॥ १२ ॥
पितृपुत्रसुहृद्भ्रातृमातृबन्धुमयीमिमाम् । यन्मायां नालमुत्तर्तुं जगत्तस्मै नमोनमः ॥ १३ ॥

अथ सप्तदशोऽध्यायः

॥ १ ॥ चिन्तयामासेति ॥ मया—मत्तः ॥ २, ३ ॥

पापमिति ॥ संकल्पनामयम्—अदितिदेवक्याद्याराधनसंकल्पानुरूपं हि भगवतो देवमनुष्यादिसजातीयम् इदं रूपम् । इदं विभवार्चावतारसाधारणम् । यथाह * ये यथा मां प्रपद्यन्ते * इति । हृदयोपासनेऽपि उपासकसंकल्पाधीनाङ्गप्रत्यङ्गरूपादिमत्त्वमुक्तं * हृदि संकल्प्य यद्रूपमित्यादिना । अथवा संकल्पनामयमिति—स्वसंकल्पकृतमिति ; इच्छागृहीतेत्यादि । यथोक्तम् हृद्योगे * बहिराराधनार्थं तु या मूर्तिरवतिष्ठते । तदाकारं विचिन्त्याथ यजेत्सर्वेश्वरं हरिम् ॥ इति ॥ ४ ॥

विनिर्जग्मुरिति ॥ धाम—धाम्नां तेजसां स्थानं, तेजो वा ॥ ५–६ ॥

इष्ट्वेति ॥ अनन्तादिम्—आद्यन्तरहितम् ॥ ७, ८ ॥

सर्वात्मेति ॥ सर्वस्यात्मा सर्वभूतेष्ववस्थितः—व्योमवद्विततत्य व्यापी, नाग्निवाय्वादिवद्विच्छिद्यते ॥ ९–११ ॥ योऽनन्त इति ॥ शेखरेति—शेखरसंनिवेशेन स्थिताम् । सः—रामः ॥ १२ ॥

पितृपुत्रेति ॥ अत्र पित्रादिरूपेण परिणता गुणमयी विचित्रकार्यकरत्वेन मायेत्युच्यते ॥ १३ ॥

तरत्यविद्यां विततां हृदि यस्मिन्निवेशिते । योगमायाममेयाय तस्मै विद्यात्मने नमः ॥ १४ ॥
यज्वभिर्यज्ञपुरुषो वासुदेवश्च सात्त्वतैः । वेदान्तवेदिभिर्विष्णुः प्रोच्यते यो नतोऽस्मि तम् ॥ १५ ॥
यथा यत्र जगद्धाम्नि धातर्येतत्प्रतिष्ठितम् । सदसत्तेन सत्येन मय्यसौ यातु सौम्यताम् ॥ १६ ॥
स्मृते सकलकल्याणभाजनं यत्र जायते । पुरुषस्तमजं नित्यं व्रजामि शरणं हरिम् ॥ १७ ॥

श्रीपराशरः—

इत्थं संचिन्तयन्विष्णुं भक्तिनम्रात्ममानसः । अक्रूरो गोकुलं प्राप्तः किंचित्सूर्ये विराजति ॥ १८ ॥
स ददर्श तदा कृष्णमादावादोहने गवाम् । वत्समध्यगतं फुल्लनीलोत्पलदलच्छविम् ॥ १९ ॥
प्रफुल्लपद्मपत्राक्षं श्रीवत्साङ्कितवक्षसम् । प्रलम्बबाहुमायामतुङ्गोरस्स्थलमुन्नसम् ॥ २० ॥
सविलासस्मिताधारं बिभ्राणं मुखपङ्कजम् । तुङ्गरक्तनखं पद्भ्यां धरण्यां सुप्रतिष्ठितम् ॥ २१ ॥
बिभ्राणं वाससी पीते वन्यपुष्पविभूषितम् । सेन्दुनीलाचलाभं तं सिताम्भोजावतंसकम् ॥ २२ ॥
हंसकुन्देन्दुधवलं नीलाम्बरधरं द्विज । तस्यानु बलभद्रं च ददर्श यदुनन्दनम् ॥ २३ ॥
प्रांशुमुत्तुङ्गबाह्वंसं विकासिमुखपंकजम् । मेघमालापरिवृतं कैलासाद्रिमिवापरम् ॥ २४ ॥
तौ दृष्ट्वा विकसद्वक्त्रसरोजस्स महामतिः । पुलकाञ्चितसर्वाङ्गस्तदाऽक्रूरोऽभवन्मुने ॥ २५ ॥
तदेतत्परमं धाम तदेतत्परमं पदम् । भगवद्वासुदेवांशो द्विधा योऽयं व्यवस्थितः ॥ २६ ॥

साफल्यमक्ष्णोर्युगमेतदत्र दृष्टे जगद्धातरि यातमुच्चैः ।
अप्यङ्गमेतद्भगवत्प्रसादात्तदङ्गसङ्गे फलवन्मम स्यात् ॥ २७ ॥
अप्येष पृष्ठे मम हस्तपद्मं करिष्यति श्रीमदनन्तमूर्तिः ।
यस्याङ्गुलिस्पर्शहताखिलाघैरवाप्यते सिद्धिर(नाश)पास्तदोषा ॥ २८ ॥

तरतीति ॥ सैव भगवत्स्वरूपतिरोधायकत्वादन्यथाज्ञानजनकत्वाच्चाविद्येत्युच्यते ॥ १४ ॥

यज्वभिरिति ॥ सात्त्वतैः—भगवच्छास्त्रनिष्ठैः ॥ १५—१७ ॥

इत्थमिति ॥ भक्तिनम्रात्ममानसः—भक्तिप्रह्वशरीरान्तःकरणः । किंचित्सूर्ये विराजति—अस्तासन्ने ॥ १८ ॥

स इति ॥ आदोहने—दोहस्थाने ॥ १९ ॥

प्रफुल्लेति ॥ आयामतुङ्गोरस्स्थलं—विशालपीनोरस्कमित्यर्थः ॥ २०, २१ ॥

बिभ्राणमिति ॥ सेन्दुनीलाचलाभं—सिताम्भोजावतंसवत्त्वात् ॥ २२, २३ ॥

प्रांशुमिति ॥ उत्तुङ्गबाह्वंसं—पीनबाह्वंसम् ॥ २४, २५ ॥

तदेतदिति ॥ धाम—तेजः । परमं पदं—परमं प्राप्यम् । पद्यते इति पदं, भगवद्वासुदेवांशत्वात् ॥ २६ ॥

साफल्यमिति ॥ अङ्गं फलवदपि स्यादित्याशंसा ॥ २७ ॥

भगवत्पाणिपद्मस्य शुद्धिशौर्यौदार्याण्याह—अप्येष इत्यादिश्लोकत्रयेण ॥ अप्येष इति ॥ श्रीमदिति हस्तपद्मविशेषणम् । यस्येति च तस्यैव निर्देशः । अनाशदोषा—नाशदोषाभ्यां हीना । अपास्तदोषेति च पाठः ॥ २८ ॥

येनाग्निविद्युद्रविरश्मिमालाकरालमत्युग्रमपेतचक्रम् ।
चक्रं घ्नता दैत्यपतेर्हृतानि दैत्याङ्गनानां नयनाञ्जनानि ॥ २९ ॥
यत्राम्बु विन्यस्य बलिर्मनोज्ञानवाप भोगान्वसुधातलस्थः ।
तथाऽमरत्वं त्रिदशाधिपत्वं मन्वन्तरं पूर्णमपेतशत्रुः ॥ ३० ॥
अप्येष मां कंसपरिग्रहेण दोषास्पदीभूतमदोषदुष्टम् ।
कर्ताऽवमानोपहतं धिगस्तु तज्जन्म यत्साधुबहिष्कृतस्य ॥ ३१ ॥
ज्ञानात्मकस्यामलसत्त्वराशेरपेतदोषस्य सदा स्फुटस्य ।
किं वा जगत्यत्र समस्तपुंसामज्ञातमस्यास्ति हृदि स्थितस्य ॥ ३२ ॥
तस्मादहं भक्तिविनम्रचेता व्रजामि सर्वेश्वरमीश्वराणाम् ।
अंशावतारं पुरुषोत्तमस्य ह्यनादिमध्यान्तमजस्य विष्णोः ॥ ३३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पंचमेंशे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

चिन्तयन्निति गोविन्दमुपगम्य स यादवः । अक्रूरोऽस्मीति चरणौ ननाम शिरसा हरेः ॥ १ ॥
सोऽप्येनं ध्वजवज्राब्जकृतचिह्नेन पाणिना । संस्पृश्याकृष्य च प्रीत्या सुगाढं परिषस्वजे ॥ २ ॥
कृतसंवन्दनौ तेन यथावद्बलकेशवौ । ततः प्रविष्टौ संहृष्टौ तमादायात्ममन्दिरम् ॥ ३ ॥
सह ताभ्यां तदाऽक्रूरः कृतसं(वा)वन्दनादिकः । भुक्तभोज्यो यथान्याय्यमाचचक्षे ततस्तयोः ॥४॥

येनेति ॥ चक्रं—बलम् । अपेतचक्रमिति क्रियाविशेषणम् । अपास्य चक्रमिति च पाठः ॥ २९,३० ॥

अप्येष इति ॥ अदोषदुष्टं मां कंसपरिग्रहेण दोषास्पदीभूतमपि । कर्ता करिष्यतीत्यन्वयः । अवमानेत्यादि वाक्यान्तरम् ॥ ३१ ॥

भगवान् सर्वज्ञत्वान्मां निरागसं ज्ञात्वा स्वीकरिष्यतीत्याह—ज्ञानात्मकस्येति ॥ जीवस्य ज्ञानात्मकत्वेऽपि रजस्तमोमूलरागादिदोषतिरोहितस्वरूपत्वात्, ततो भगवन्तं व्यावर्तयति—अमलसत्त्वेत्यादिना । सदा स्फुटस्य—अतिरोहितस्वरूपस्य ॥ ३२, ३३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमेंशे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशोऽध्यायः

॥ १—३ ॥ सहेति ॥ कृतसंवादनादिकः—(कृतसंवादादिकः) सुसत्कृतः ॥ ४—७ ॥

यथा निर्भर्त्सितस्तेन कंसेनानकदुंदुभिः । यथा च देवकी देवी दानवेन दुरात्मना ॥ ५ ॥
उग्रसेने यथा कंसस्स दुरात्मा च वर्तते । यं चैवार्थं समुद्दिश्य कंसेन तु विसर्जितः ॥ ६ ॥
तत्सर्वं विस्तराच्छ्रुत्वा भगवान्देवकीसुतः । उवाचाखिलमप्येतज्ज्ञातं दानपते मया ॥ ७ ॥
करिष्ये तन्महाभाग यदत्रौपयिकं मतम् । विचिन्त्यं नान्यथैतत्ते विद्धि कंसं हतं मया ॥ ८ ॥
अहं रामश्च मथुरां श्वो यास्यावस्सह त्वया । गोपवृद्धाश्च यास्यन्ति ह्यादायोपायनं बहु ॥ ९ ॥
निशेयं नीयतां वीर न चिन्तां कर्तुमर्हसि । त्रिरात्राभ्यन्तरे कंसं निहनिष्यामि सानुगम् ॥ १० ॥

श्रीपराशरः—

समादिश्य ततो गोपानक्रूरोऽपि च केशवः । सुष्वाप बलभद्रश्च नन्दगोपगृहे ततः ॥ ११ ॥
ततः प्रभाते विमले कृष्णरामौ महाद्युती । अक्रूरेण समं गन्तुमुद्यतौ मथुरां पुरीम् ॥ १२ ॥
दृष्ट्वा गोपीजनस्सास्रः श्लथद्वलयबाहुकः । निशश्वासातिदुःखार्तः प्राह चेदं परस्परम् ॥ १३ ॥
मथुरां प्राप्य गोविन्दः कथं गोकुलमेष्यति । नगरस्त्रीकलालापमधु श्रोत्रेण पास्यति ॥ १४ ॥
विलासवाक्यपानेषु नागरीणां कृतास्पदम् । चित्तमस्य कथं भूयो ग्राम्यगोपीषु यास्यति ॥ १५ ॥
सारं समस्तगोष्ठस्य विधिना हरता हरिम् । प्रहृतं गोपयोषित्सु निर्घृणेन दुरात्मना ॥ १६ ॥
भावगर्भस्मितं वाक्यं विलासललिता गतिः । नागरीणामतीवैतत्कटाक्षेक्षितमेव च ॥ १७ ॥
ग्राम्यो हरिरयं तासां विलासनिगडै(र्य)र्युतः । भवतीनां पुनः पार्श्वं कया युक्त्या समेष्यति ॥१८॥
एषैष रथमारुह्य मथुरां याति केशवः । क्रूरेणाक्रूरकेणात्र निर्घृणेन प्रतारितः ॥ १९ ॥
किं न वेत्ति नृशंसोऽयमनुरागपरं जनम् । येनैवमक्ष्णोराह्लादं नयत्यन्यत्र नो हरिम् ॥ २० ॥
एष रामेण सहितः प्रयात्यत्यन्तनिर्घृणः । रथमारुह्य गोविन्दस्त्वर्यतामस्य वारणे ॥ २१ ॥

करिष्य इति ॥ औपयिकं—युक्तम् ॥ ८–१२ ॥

दृष्ट्वेति ॥ श्लथद्वलयत्वं विरहकार्श्यात् ॥ १३, १४ ॥

विलासेति ॥ विलासवाक्यपानेषु ग्राम्यगोपीषु—अविदग्धगोपीषु ॥ १५–१६ ॥

भावगर्भेति ॥ भावगर्भस्मितमिति वाक्यविशेषणम् । नागरीणामेतद्वाक्यादिकम् अतीव—पूजितम् । तभूतमस्मदीयं वाक्यादिकम् । अतिक्रान्तमिति वा ॥ १७ ॥

ग्राम्य इति ॥ ग्राम्यः—ग्रामे भवः, यतः—यन्त्रितः । अग्राम्यत्वादपूर्वत्वेन नागरीणां विलासादि भनीयं भवति ॥ १८ ॥

एषैष इति ॥ अक्रूरकेणेति कुत्सायां कप्रत्ययः । अत्र—व्रजे । निराशेन—निरनुरागेण ॥ १९ ॥

किमित्यादि ॥ अयं स्वयं निरनुरागोऽस्तु; अनुरागपरमपि जनं किं न वेत्ति येनानुरक्तानामस्माकम- ोराह्लादकरं हरिमन्यत्र नयति ॥ २०, २१ ॥

गुरूणामग्रतो वक्तुं किं ब्रवीथ न नः क्षमम् । गुरवः किं करिष्यन्ति दग्धानां विरहाग्निना ॥२२॥
नन्दगोपमुखा गोपा गन्तुमेते समुद्यताः । नोद्यमं कुरुते कश्चिद्गोविन्दविनिवर्तने ॥ २३ ॥
सुप्रभाताऽद्य रजनी मथुरावासयोषिताम् । पास्यन्त्यच्युतवक्त्राब्जं यासां नेत्रालिपंक्तयः ॥ २४ ॥
धन्यास्ते पथि ये कृष्णमितो यान्त्यनिवारिताः । उद्वहिष्यन्ति पश्यन्तस्स्वदेहं पुलकाञ्चितम् ॥ २५ ॥
मथुरानगरीपौरनयनानां महोत्सवः । गोविन्दावयवैर्दृष्टैरतीवाद्य भविष्यति ॥ २६ ॥
को नु स्वप्नस्सभाग्याभिर्दृष्टस्ताभिरधोक्षजम् । विस्तारिकान्तिनयना या द्रक्ष्यन्त्यनिवारिताः ॥२७॥
अहो गोपीजनस्यास्य दर्शयित्वा महानिधिम् । उत्कृत्तान्यद्य नेत्राणि विधिनाऽकरुणात्मना ॥२८॥
अनुरागेण शैथिल्यमस्मासु (व्रजता हरेः) व्रजिते हरौ । शैथिल्यमुपयान्त्याशु करेषु वलयान्यपि ॥२९॥
अक्रूरः क्रूरहृदयश्शीघ्रं प्रेरयते हयान् । एवमार्तासु योषित्सु कृपा कस्य न जायते ॥ ३० ॥
एष कृष्णरथस्योच्चैश्चक्ररेणुर्निरीक्ष्यताम् । दूरीभूतो हरिर्येन सोऽपि रेणुर्न लक्ष्यते ॥ ३१ ॥

श्रीपराशरः—

इत्येवमतिहार्देन गोपीजननिरीक्षितः । तत्याज व्रजभूभागं सह रामेण केशवः ॥ ३२ ॥
गच्छन्तो जवनाश्वेन रथेन यमुनातटम् । प्राप्तमध्याह्नसमये रामाक्रूरजनार्दनाः ॥ ३३ ॥
अथाह कृष्णमक्रूरो भवद्भ्यां तावदास्यताम् । यावत्करोमि कालिन्द्या आह्निकार्हणमम्भसि ॥३४॥

श्रीपराशरः—

तथेत्युक्तस्ततस्स्नातस्स्वाचान्तस्स महामतिः । दध्यौ ब्रह्म परं विप्र प्रविष्टो यमुनाजले ॥ ३५ ॥
फणासहस्रमालाढ्यं बलभद्रं ददर्श सः । कुन्दमालाङ्गमुन्निद्रपद्मपत्रायतेक्षणम् ॥ ३६ ॥
वृतं वासुकिरम्भाद्यैर्महद्भिः पवनाशिभिः । संस्तूयमानमुद्गन्धिवनमालाविभूषितम् ॥ ३७ ॥
दधानमसिते वस्त्रे चारुरूपावतंसकम् । चारुकुण्डलिनं भान्तमन्तर्जलतले स्थितम् ॥ ३८ ॥
तस्योत्सङ्गे घनश्याममाताम्रायतलोचनम् । चतुर्बाहुमुदाराङ्गं चक्राद्यायुधभूषणम् ॥ ३९ ॥
पीते वसानं वसने चित्रमाल्योपशोभितम् । शक्रचापतडिन्मालाविचित्रमिव तोयदम् ॥ ४० ॥

गुरूणामित्यादि ॥ त्वर्यतामस्य वारणे इति नो गुरूणामग्रतो वक्तुं न क्षममिति किं ब्रवीथ । किं—किमर्थम् । विरहाग्निना दग्धानां गुरवः किं करिष्यन्ति ॥ २२, २३ ॥

सुप्रभातेति ॥ मथुरा आवासो यासां ताः मथुरावासाः ॥ २४ ॥

धन्या इति ॥ ये अनिवारिता इतो यान्ति, या अनिवारिता इतो यान्ति ते धन्याः ताः धन्याः । ते हि पथि कृष्णं पश्यन्तः, ता हि पथि कृष्णं पश्यन्त्यः, पुलकाञ्चितं स्वदेहमुद्वहिष्यन्ति ॥ २५–२८ ॥

अनुरागेणेति ॥ हरौ अस्मासु शैथिल्यं व्रजति सति अस्माकं करेषु वलयान्यपि शैथिल्यमुपयान्ति ॥ २९–३३ ॥ अथेति ॥ आह्निकार्हणं—नित्यं माध्याह्निकाराधनम् ॥ ३४–४६ ॥

श्रीवत्सवक्षसं चारुस्फुरन्मकरकुण्डलम् । ददर्श कृष्णमक्लिष्टं पुण्डरीकावतंसकम् ॥ ४१ ॥

सनन्दनाद्यैर्मुनिभिस्सिद्धयोगैरकल्मषैः । संचिन्त्यमानं तत्रस्थैर्नासाग्रन्यस्तलोचनैः ॥ ४२ ॥

बलकृष्णौ तथाऽक्रूरः प्रत्यभिज्ञाय विस्मितः । अचिन्तयद्रथाच्छीघ्रं कथमत्रागताविति ॥ ४३ ॥

विवक्षोस्स्तंभयामास वाचं तस्य जनार्दनः । ततो निष्क्रम्य सलिलाद्रथमभ्यागतः पुनः ॥ ४४ ॥

ददर्श तत्र चैवोभौ रथस्योपरि निष्ठितौ । रामकृष्णौ यथापूर्वं मनुष्यवपुषाऽन्वितौ ॥ ४५ ॥

निमग्नश्च पुनस्तोये ददर्श च तथैव तौ । संस्तूयमानौ गंधर्वैर्मुनिसिद्धमहोरगैः ॥ ४६ ॥

ततो विज्ञातसद्भावस्स तु दानपतिस्तदा । तुष्टाव सर्वविज्ञानमयमच्युतमीश्वरम् ॥ ४७ ॥

अक्रूरः—

सन्मात्ररूपिणोऽचिन्त्यमहिम्ने परमात्मने । व्यापिने नैकरूपैकस्वरूपाय नमोनमः ॥ ४८ ॥

सर्वरूपाय तेऽचिन्त्यहविर्भूताय ते नमः । नमो विज्ञानपाराय पराय प्रकृतेः प्रभो ॥ ४९ ॥

भूतात्मा चेन्द्रियात्मा च प्रधानात्मा तथा भवान् ।
आत्मा च परमात्मा च त्वमेकः पञ्चधा स्थितः ॥ ५० ॥

प्रसीद सर्व सर्वात्मन् क्षराक्षरमयेश्वर । ब्रह्मविष्णुशिवाख्याभिः कल्पनाभिरुदीरितः ॥ ५१ ॥

अनाख्येयस्वरूपात्मन्ननाख्येयप्रयोजन । अनाख्येयाभिधानं त्वां नतोऽस्मि परमेश्वर ॥ ५२ ॥

तत इति ॥ सर्वविज्ञानमयं—सर्वस्य विज्ञानप्रचुरं, सर्वज्ञमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

सन्मात्ररूपिण इति ॥ सन्मात्ररूपिणे । मात्रचा सत्ताविरोध्यपक्षयादीनां व्यावृत्तिः, न त्वविरोधिनां ज्ञत्वादीनाम् । नैकरूपैकस्वरूपाय—कार्यावस्थायामनेकरूपाय कारणावस्थायामेकरूपाय ॥ ४८ ॥

सर्वरूपायेति ॥ विज्ञानपाराय—विज्ञानस्य पाराय, विज्ञानपर्यवसानाय । अस्मात्परं ज्ञेयं नास्तीत्यर्थः । अविज्ञातपारायेति वा पाठः ॥ ४९ ॥

भूतात्मेति ॥ भूतात्मा—शब्दादिसहितपञ्चभूतशरीरकः । पञ्चभूतानामात्मेति वा । एवमेकादशेन्द्रियात्मा । एष्वेव बुद्ध्यहंकारयोरन्तर्भावः । प्रधानात्मा—अव्यक्तात्मा । आत्मा—समष्टिव्यष्टिमुक्तरूपः । परमात्मा—आनन्दमयः । पञ्चधेति । * त्रिविधं ब्रह्ममेतदितिवत् ॥ ५० ॥

प्रसीदेति ॥ उक्तप्रकारेण क्षराक्षरमयब्रह्मेति आद्या—संज्ञा, सैव कल्पना ॥ ५१ ॥

अनाख्येयेति ॥ अनाख्येयस्वरूपात्मन्—अनन्ततया सामस्त्येनाभिधातुमशक्यं स्वरूपं निरूपकगुणाो यस्यात्मनः सोऽनाख्येयस्वरूपात्मा, तत्संबुद्धिः । अनाख्येयप्रयोजन—उभयविभूत्यानन्दात्मकं प्रयोजनमानन्ददाख्यातुमशक्यं यस्य सः, तथाभूत । अनाख्येयाभिधानम्—अनन्तनामधेयत्वात्परमकारणत्वाच्च ॥ ५२ ॥

न यत्र नाथ विद्यन्ते नामजात्यादिकल्पनाः । तद्ब्रह्म परमं नित्यमविकारि भवानज(ः) ॥ ५३ ॥
न कल्पनामृतेऽर्थस्य सर्वस्याधिगमो यतः । ततः कृष्णाच्युतानन्तविष्णुसंज्ञाभिरीड्यते ॥ ५४ ॥
सर्वार्थास्त्वमज विकल्पनाभिरेतैर्देवाद्यैर्भवति हि यैरनन्तविश्वम् ।
विश्वात्मा त्वमिति विकारहीनमेतत्सर्वस्मिन्न हि भवतोऽस्ति किंचिदन्यत् ॥ ५५ ॥
त्वं ब्रह्मा पशुपतिरर्यमा विधाता धाता त्वं त्रिदशपतिस्समीरणोऽग्निः ।
तोयेशो धनपतिरन्तकस्त्वमेको भिन्नार्थैर्जगदभिपासि शक्तिभेदैः ॥ ५६ ॥
विश्वं भवान्सृजति सूर्यगभस्तिरूपो विश्वेश ते गुणमयोऽयमतः प्रपञ्चः ।
रूपं परं सदिति वाचकमक्षरं यज्ज्ञानात्मने सदसते प्रणतोऽस्मि तस्मै ॥ ५७ ॥
ॐ नमो वासुदेवाय नमस्संकर्षणाय च । प्रद्युम्नाय नमस्तुभ्यमनिरुद्धाय ते नमः ॥ ५८ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पंचमेंशेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

कर्मोपाधिकनामरूपव्याकरणाविषयत्वेन जीवन्सुरपशुमनुजादिकल्पना नेत्याह—न यत्रेति ॥ शब्द-जातिगुणक्रियाद्रव्यैर्वस्तुनो विशेषणं कल्पना । * आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म * इति श्रुतिः । ते—नामरूपे । अन्तरा—नामरूपास्पृष्टं यत् तद्ब्रह्मेति ॥ ५३ ॥

तथापि जगदुपकारायोपासकानुग्रहाय च स्वेच्छागृहीतदेवादिविविधरूपनामा ब्रह्मादिभिस्तत्तन्नामभिः स्तूयस इत्याह—न कल्पनामिति ॥ कृष्णादिनामग्रहणं भगवदवतारादिष्वन्येषामपि नाम्नामुपलक्षणम् । मोक्षधर्मे चतुर्मुखस्यानिरुद्धोपासनमुक्तम् * यस्यावताररूपाणि समर्चन्ति दिवौकसः * इति चास्मिन् पुराणे ॥ ५४ ॥

सर्वार्था इति ॥ यैरेतैर्देवाद्यैर्विकल्पनाभूतैरर्थैर्विश्वं भवति ते सर्वार्थास्त्वं विकारहीनमेतदात्मवस्तु च त्वम् । अतो विश्वात्मा त्वमिति सर्वस्मिन् भवतोऽन्यन्न किंचिदस्तीति योजना ॥ ५५ ॥

त्वं ब्रह्मेति ॥ भिन्नार्थैः—भिन्नकार्यैः । शक्तिभेदैः—ब्रह्मादिरूपभेदैः ॥ ५६ ॥

विश्वमिति ॥ सूर्यगभस्तिरूपो भूत्वा वृष्टिद्वारा विश्वं सृजति । प्रपञ्चश्च ते शेषभूतः । सदिति पदं यस्य वाचकं तत्सदिति वाचकम् । अक्षरं यत्परं रूपम्—* ॐ तत्सदिति हि गीतम् । ज्ञानात्मने—ज्ञानस्वरूपाय । सदसते—चिदचिदधिष्ठात्रे । तस्मै रूपाय नम इत्यन्वयः ॥ ५७ ॥

ओमिति ॥ ॐ नमो वासुदेवायेत्यादिः चतुर्व्यूहमन्त्रः ॥ ५८ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

एवमन्तर्जले विष्णुमभिष्टूय स यादवः । अर्चयामास सर्वेशं धूपपुष्पैर्मनोमयैः ॥ १ ॥
परित्यक्तान्यविषयो मनस्तत्र निवेश्य सः । ब्रह्मभूते चिरं स्थित्वा विरराम समाधितः ॥ २ ॥
कृतकृत्यमिवात्मानं मन्यमानो महामतिः । आजगाम रथं भूयो निर्गम्य यमुनाम्भसः ॥ ३ ॥
ददर्श रामकृष्णौ च यथापूर्वमवस्थितौ । विस्मिताक्षस्तदाऽक्रूरस्तं च कृष्णोऽभ्यभाषत ॥ ४ ॥

श्रीकृष्णः—

नूनं ते दृष्टमाश्चर्यमक्रूर यमुनाजले । विस्मयोत्फुल्लनयनो भवान्संलक्ष्यते यतः ॥ ५ ॥

अक्रूरः—

अन्तर्जले यदाश्चर्यं दृष्टं तत्र मयाऽच्युत । तदत्रापि हि पश्यामि मूर्तिमत्पुरतः स्थितम् ॥ ६ ॥
जगदेतन्महाश्चर्यरूपं यस्य महात्मनः । तेनाश्चर्यवरेणाहं भवता कृष्ण संगतः ॥ ७ ॥
तत्किमेतेन मथुरां यास्यामो मधुसूदन । बिभेमि कंसाद्धिग्जन्म परपिण्डोपजीविनाम् ॥ ८ ॥
इत्युक्त्वा चोदयामास स हयान् वातरंहसः । संप्राप्तश्चापि सायाह्ने सोऽक्रूरो मथुरां पुरीम् ॥ ९ ॥
विलोक्य मथुरां कृष्णं रामं चाह स यादवः । पद्भ्यां यातं महावीरौ रथेनैको विशाम्यहम् ॥१०॥
गन्तव्यं वसुदेवस्य नो भवद्भ्यां तथा गृहम् । युवयोर्हि कृते वृद्धस्स कंसेन निरस्यते ॥ ११ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्त्वा प्रविवेशाथ सोऽक्रूरो मथुरां पुरीम् । प्रविष्टौ रामकृष्णौ च राजमार्गमुपागतौ ॥ १२ ॥
स्त्रीभिर्नरैश्च सानन्दं लोचनैरभिवीक्षितौ । जग्मतुर्लीलया वीरौ मत्तौ बालगजाविव ॥ १३ ॥
भ्रममाणौ ततो दृष्ट्वा रजकं रङ्गकारकम् । अयाचेतां सुरूपाणि वासांसि रुचिराणि तौ ॥ १४ ॥
कंसस्य रजकस्सोऽथ प्रसादारूढविस्मयः । बहून्याक्षेपवाक्यानि प्राहोच्चै रामकेशवौ ॥ १५ ॥
ततस्तलप्रहारेण कृष्णस्तस्य दुरात्मनः । पातयामास रोषेण रजकस्य शिरो भुवि ॥ १६ ॥
हत्वाऽऽदाय च वस्त्राणि पीतनीलाम्बरौ ततः । कृष्णरामौ मुदा युक्तौ मालाकारगृहं गतौ ॥१७॥
विकासिनेत्रयुगलो मालाकारोऽतिविस्मितः । एतौ कस्य सुतौ यातौ मैत्रेयाचिन्तयत्तदा ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशोऽध्यायः

॥ १–७ ॥ तत्किमिति ॥ तत्किमेतेन—अस्थाने तत्त्ववादेन किम्? मे—परसेवकस्य । बिभेमि—विलम्बे कंसः कुप्येदिति । परपिण्डोपजीविनां जन्म धिक् यत्साक्षात्कृतेऽपि भगवति न संभाषितुं लभ्यते ॥ ८–१३ ॥

भ्रममाणाविति ॥ रङ्गकारकम् । कुसुंभादिना वस्त्राणां रञ्जनं रङ्गः । राग इति केनचिदनवहितेन व्याख्यातम् । रञ्जेरुपधालोपस्मरणात् । तस्मादार्षत्वात्साधुत्वमिति ॥ १४ ॥

कंसस्येति ॥ विस्मयः—विशिष्टः स्मयः दर्पः ॥ १५–२१ ॥

पीतनीलाम्बरधरौ तौ दृष्ट्वाऽतिमनोहरौ । स तर्कयामास तदा भुवं देवावुपागतौ ॥ १९ ॥
विकासिमुखपद्माभ्यां ताभ्यां पुष्पाणि याचितः । भुवं विष्टभ्य हस्ताभ्यां पस्पर्श शिरसा महीम् ॥२०॥
प्रसादपरमौ नाथौ मम गेहमुपागतौ । धन्योऽहमर्चयिष्यामीत्याह (माल्योऽप) तौ माल्यजीवनः ॥२१॥
ततः प्रहृष्टवदनस्तयोः पुष्पाणि कामतः । चारूण्येतान्यथैतानि प्रददौ स प्रलोभयन् ॥ २२ ॥
पुनःपुनः प्रणम्योभौ मालाकारो नरोत्तमौ । ददौ पुष्पाणि चारूणि गन्धवन्त्यमलानि च ॥२३॥
मालाकाराय कृष्णोऽपि प्रसन्नः प्रददौ वरान् । श्रीस्त्वां मत्संश्रया भद्र न कदाचित्त्यजिष्यति ॥२४॥
बलहानिर्न ते सौम्य धनहानिरथापि वा । यावद्दिनानि तावच्च न नशिष्यति संततिः ॥ २५ ॥
भुक्त्वा च विपुलान्भोगांस्त्वमन्ते मत्प्रसादतः । ममानुस्मरणं प्राप्य दिव्यं लोकमवाप्स्यसि ॥ २६ ॥
धर्मे मनश्च ते भद्र सार्वकालं भविष्यति । युष्मत्सन्ततिजातानां दीर्घमायुर्भविष्यति ॥ २७ ॥
नोपसर्गादिकं दोषं युष्मत्सन्ततिसंभवः । अवाप्स्यति महाभाग यावत्सूर्यो भविष्यति ॥ २८ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्त्वा तद्गृहात्कृष्णो बलदेवसहायवान् । निर्जगाम मुनिश्रेष्ठ मालाकारेण पूजितः ॥ २९ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पंचमेंशे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

अथ विंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

राजमार्गे ततः कृष्णस्सानुलेपनभाजनाम् । ददर्श कुब्जामायान्तीं नवयौवनगोचराम् ॥ १ ॥
तामाह ललितं कृष्णः कस्येदमनुलेपनम् । भवत्या नीयते सत्यं वदेन्दीवरलोचने ॥ २ ॥
सकामेनेव सा प्रोक्ता सानुरागा हरिं प्रति । प्राह सा ललितं कुब्जा तद्दर्शनबलात्कृता ॥ ३ ॥

तत इति ॥ एतानि चारूणीति कतिचित्पूर्वं दत्त्वा पुनरेतान्यतिचारूणीति विलोभयन् ददौ ॥२२-२३॥
मालाकारायेति ॥ श्रीः मत्संश्रयेति स्वस्य लक्ष्मीपतित्वं भक्तस्य प्रकटयति ॥ २४ ॥
बलहानिरिति ॥ यावद्दिनानि—यावत्सूर्यः ॥ २५,२६ ॥
धर्म इति ॥ सार्वकालं—सर्वकालसंबंधि । युष्मदिति बहुत्वं तद्बन्धुबहुत्वविवक्षया ॥ २७–२९ ॥
इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

अथ विंशोऽध्यायः

॥ १ ॥ तामिति ॥ ललितं—सविलासम् ॥ २ ॥ बलात्कृता—वशीकृता ॥ ३ ॥

कान्त कस्मान्न जानासि कंसेन विनियोजिताम् । नैकवक्रेति विख्यातामनुलेपनकर्मणि ॥ ४ ॥
नान्यपिष्टं हि कंसस्य प्रीतये ह्यनुलेपनम् । भवाम्यहमतीवास्य प्रसादधनभाजनम् ॥ ५ ॥

श्रीकृष्ण उवाच :—

सुगन्धमेतद्राजार्हं रुचिरं रुचिरानने । आवयोर्गात्रसदृशं दीयतामनुलेपनम् ॥ ६ ॥

श्रीपराशरः—

श्रुत्वैतदाह सा कुब्जा गृह्यतामिति सादरम् । अनुलेपनं च प्रददौ गात्रयोग्यमथोभयोः ॥ ७ ॥
भक्तिच्छेदानुलिप्ताङ्गौ ततस्तौ पुरुषर्षभौ । सेन्द्रचापौ व्यराजेतां सितकृष्णाविवाम्बुदौ ॥ ८ ॥
ततस्तां चुबुके शौरिरुल्लाघनविधानवित् । उत्पाट्य तोलयामास द्व्यङ्गुलेनाग्रपाणिना ॥ ९ ॥
चकर्ष पद्भ्यां च तदा ऋजुत्वं केशवोऽनयत् । ततस्सा ऋजुतां प्राप्ता योषितामभवद्वरा ॥ १० ॥
विलासललितं प्राह प्रेमगर्भभरालसम् । वस्त्रे प्रगृह्य गोविन्दं मम गेहं व्रजेति वै ॥ ११ ॥
एवमुक्तस्तया शौरी रामस्यालोक्य चाननम् । प्रहस्य कुब्जां तामाह नैकवक्रामनिन्दिताम् ॥ १२ ॥
आयास्ये भवतीगेहमिति तां प्रहसन्हरिः । विससर्ज जहासोच्चै रामस्यालोक्य चाननम् ॥ १३ ॥
भक्तिभेदानुलिप्ताङ्गौ नीलपीताम्बरौ तु तौ । धनुश्शालां ततो यातौ चित्रमाल्योपशोभितौ ॥ १४ ॥
आयागं तद्धनूरत्नं ताभ्यां पृष्टैस्तु रक्षिभिः । आख्याते सहसा कृष्णो गृहीत्वाऽपूरयद्धनुः ॥ १५ ॥
ततः पूरयता तेन भज्यमानं बलाद्धनुः । चकार सुमहच्छब्दं मथुरा येन पूरिता ॥ १६ ॥
अनुयुक्तौ ततस्तौ तु भग्ने धनुषि रक्षिभिः । रक्षिसैन्यं निहत्योभौ निष्क्रान्तौ कार्मुकालयात् ॥ १७ ॥
अक्रूरागमवृत्तान्तमुपलभ्य महद्धनुः । भग्नं श्रुत्वा च कंसोऽपि प्राह चाणूरमुष्टिकौ ॥ १८ ॥

कंसः—

गोपालदारकौ प्राप्तौ भवद्भ्यां तौ ममाग्रतः । मल्लयुद्धेन हन्तव्यौ मम प्राणहरौ हि तौ ॥ १९ ॥

कान्तेति ॥ अनुलेपनकर्मणि—गन्धवस्तुसाधने, नियुक्ताम् ॥ ४–७ ॥

भक्तिच्छेदेति ॥ भक्तिच्छेदेन—पत्रभङ्गिरचनया ॥ ८ ॥

तत इति ॥ उल्लाघनम्—ऋजूकरणम् । उत्पाट्य—उन्नमय्य, ग्रंथिभेदं कृत्वा, तोलयामास । तोलनं—कंपनम् ॥ ९ ॥ चकर्षेति ॥ पद्भ्यां चकर्ष—पादयोः पद्भ्यामाक्रान्तवान् ॥ १० ॥

विलासेति ॥ प्रेमगर्भभरालसम्—अन्तर्गर्भितप्रेमातिशयमंथरम् ॥ ११, १२ ॥

आयास्य इति ॥ प्रहसन्—प्रसादेन हासं कुर्वन् । अस्मदनुग्रहमनुरागं मत्वा इयं मुह्यतीति रामं प्रत्युच्चैर्जहास ॥ १३, १४ ॥

आयागमिति ॥ आयागम्—आभिमुख्येन यागोद्देश्यम् ॥ १५, १६ ॥

अनुयुक्ताविति ॥ अनुयुक्तौ—अभियुक्तौ ॥ १७–१९ ॥

नियुद्धे तद्विनाशेन भवद्भ्यां तोषितो ह्यहम् । दास्याम्यभिमतान्कामान्नान्यथैतौ महाबलौ ॥ २० ॥
न्यायतोऽन्यायतो वाऽपि भवद्भ्यां तौ ममाहितौ ।
हन्तव्यौ तद्वधाद्राज्यं सामान्यं वां भविष्यति ॥ २१ ॥
इत्यादिश्य स तौ मल्लौ ततश्चाहूय हस्तिपम् । प्रोवाचोच्चैस्त्वया मल्लसमाजद्वारि कुञ्जरः ॥ २२ ॥
स्थाप्यः कुवलयापीडस्तेन तौ गोपदारकौ । घातनीयौ नियुद्धाय रङ्गद्वारमुपागतौ ॥ २३ ॥
तमप्याज्ञाप्य दृष्ट्वा च सर्वान्मञ्चानुपाकृतान् । आसन्नमरणः कंसः सूर्योदयमुदैक्षत ॥ २४ ॥
ततः समस्तमञ्चेषु नागरस्स तदा जनः । राजमञ्चेषु चारूढास्सह भृत्यैर्नराधिपाः ॥ २५ ॥
मल्लप्राश्निकवर्गश्च रङ्गमध्यसमीपगः । कृतः कंसेन कंसोऽपि तुङ्गमञ्चे व्यवस्थितः ॥ २६ ॥
अन्तःपुराणां मञ्चाश्च तथाऽन्ये परिकल्पिताः । अन्ये च वारमुख्यानामन्ये नागरयोषिताम् ॥२७॥
नन्दगोपादयो गोपा मञ्चेष्वन्येष्ववस्थिताः । अक्रूरवसुदेवौ च मञ्चप्रान्ते व्यवस्थितौ ॥ २८ ॥
नागरीयोषितां मध्ये देवकी पुत्रगर्द्धिनी । अन्तकालेऽपि पुत्रस्य द्रक्ष्यामीति मुखं स्थिता ॥ २९ ॥
वाद्यमानेषु तूर्येषु चाणूरे चातिवल्गति । हाहाकारपरे लोके ह्यास्फोटयति मुष्टिके ॥ ३० ॥
ईषद्धसन्तौ तौ वीरौ बलभद्रजनार्दनौ । गोपवेषधरौ बालौ रङ्गद्वारमुपागतौ ॥ ३१ ॥
ततः कुवलयापीडो महामात्रप्रचोदितः । अभ्यधावत्सुवेगेन हन्तुं गोपकुमारकौ ॥ ३२ ॥
हाहाकारो महाञ्जज्ञे रङ्गमध्ये द्विजोत्तम । बलदेवोऽनुजं दृष्ट्वा वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ३३ ॥
हन्तव्यो हि महाभाग नागोऽयं शत्रुचोदितः ॥ ३४ ॥
इत्युक्तस्सोऽग्रजेनाथ बलदेवेन वै द्विज । सिंहनादं ततश्चक्रे माधवः परवीरहा ॥ ३५ ॥
करेण करमाकृष्य तस्य केशिनिषूदनः । भ्रामयामास तं शौरिरैरावतसमं बले ॥ ३६ ॥
ईशोऽपि सर्वजगतां बाललीलानुसारतः । क्रीडित्वा सुचिरं कृष्णः करिदन्तपदान्तरे ॥ ३७ ॥
उत्पाट्य वामदन्तं तु दक्षिणेनैव पाणिना । ताडयामास यन्तारं तस्यासीच्छतधा शिरः ॥ ३८ ॥
दक्षिणं दन्तमुत्पाट्य बलभद्रोऽपि तत्क्षणात् । सरोषस्तेन पार्श्वस्थान् गजपालानपोथयत् ॥ ३९ ॥
ततस्तूत्प्लुत्य वेगेन रौहिणेयो महाबलः । जघान वामपादेन मस्तके हस्तिनं रुषा ॥ ४० ॥
स पपात हतस्तेन बलभद्रेण लीलया । सहस्राक्षेण वज्रेण ताडितः पर्वतो यथा ॥ ४१ ॥
हत्वा कुवलयापीडं हस्त्यारोहप्रचोदितम् । मदासृगलिप्ताङ्गौ हस्तिदन्तवरायुधौ ॥ ४२ ॥
मृगमध्ये यथा सिंहौ गर्वलीलावलोकिनौ । प्रविष्टौ सुमहारङ्गं बलभद्रजनार्दनौ ॥ ४३ ॥
हाहाकारो महाञ्जज्ञे महारङ्गे त्वनन्तरम् । कृष्णोऽयं बलभद्रोऽयमिति लोकस्य विस्मयः ॥ ४४ ॥

नियुद्ध इति ॥ नान्यथा—अन्यथा तु न दास्यामि ॥ २०–२३ ॥
तमिति ॥ उपाकृतान्—कल्पितान् ॥ २४,२५ ॥
मल्लप्राश्निकेति ॥ प्राश्निकाः–परीक्षकाः ॥ २६, २७ ॥
नन्दगोपेति ॥ राजमञ्चप्रान्ते व्यवस्थितौ—रहसि [illegible] ॥ २८ ॥
नागरीयोषितामिति ॥ पुत्रगर्धिनी—गृधु अभिकांक्षायामित्यस्माद्धातोर्णिनिः, पुत्रवत्सला ॥ २९–४९॥

सोऽयं येन हता घोरा पूतना बालघातिनी । क्षिप्तं तु शकटं येन भग्नौ तु यमलार्जुनौ ॥ ४५ ॥
सोऽयं यः कालियं नागं ममर्दारुह्य बालकः । धृतो गोवर्धनो येन सप्तरात्रं महागिरिः ॥ ४६ ॥
अरिष्टो धेनुकः केशी लीलयैव महात्मना । निहता येन दुर्वृत्ता दृश्यतामेष सोऽच्युतः ॥ ४७ ॥
अयं चास्य महाबाहुर्बलभद्रोऽग्रतोऽग्रजः । प्रयाति लीलया योषिन्मनोनयननन्दनः ॥ ४८ ॥
अयं स कथ्यते प्राज्ञैः पुराणार्थविशारदैः । गोपालो [illegible]र्वं वंशं मग्नमभ्युद्धरिष्यति ॥ ४९ ॥
अयं हि सर्वलोकस्य विष्णोरखिलजन्मनः । अवतीर्णो महीमंशो नूनं भारहरो भुवः ॥ ५० ॥
इत्येवं वर्णिते पौरै रामे कृष्णे च तत्क्षणात् । उरस्तताप देवक्याः स्नेहस्नुतपयोधरम् ॥ ५१ ॥
महोत्सवमिवासाद्य पुत्राननविलोकनात् । युवेव वसुदेवोऽभूद्विहायाभ्यागतां जराम् ॥ ५२ ॥
विस्तारिताक्षियुगलो राजान्तःपुरयोषिताम् । नागरस्त्रीसमूहश्च द्रष्टुं न विरराम तम् ॥ ५३ ॥
सख्यः पश्यत कृष्णस्य मुखमत्यरुणेक्षणम् । गजयुद्धकृतायासस्वेदाम्बुकणिकाचितम् ॥ ५४ ॥
विकासिशरदम्भोजमवश्यायजलोक्षितम् । परिभूय स्थितं जन्म सफलं क्रियतां दृशः ॥ ५५ ॥
श्रीवत्साङ्कं महद्धाम बालस्यैतद्विलोक्यताम् । विपक्षक्षपणं वक्षो भुजयुग्मं च भामिनि ॥ ५६ ॥
किं न पश्यसि दुग्धेन्दुमृणालधवलाकृतिम् । बलभद्रमिमं नीलपरिधानमुपागतम् ॥ ५७ ॥
वल्गता मुष्टिकेनैव चाणूरेण तथा सखि । क्रीडतो बलभद्रस्य हरेर्हास्यं विलोक्यताम् ॥ ५८ ॥
सख्यः पश्यत चाणूरं नियुद्धार्थमयं हरिः । समुपैति न सन्त्यत्र किं वृद्धा युक्तकारिणः ॥ ५९ ॥
क्व यौवनोन्मुखीभूतसुकुमारतनुर्हरिः । क्व वज्रकठिनाभोगशरीरोऽयं महासुरः ॥ ६० ॥
इमौ सुललितैरङ्गैर्वर्तेते नवयौवनौ । दैतेयमल्लाश्चाणूरप्रमुखास्त्वतिदारुणाः ॥ ६१ ॥
नियुद्धप्राश्निकानां तु महानेष व्यतिक्रमः । यद्बालबलिनोर्युद्धं मध्यस्थैस्समुपेक्ष्यते ॥ ६२ ॥

श्रीपराशरः—

इत्थं पुरस्त्रीलोकस्य वदतश्चालयन्भुवम् । ववल्ग बद्धकक्ष्योऽन्तर्जनस्य भगवान्हरिः ॥ ६३ ॥
बलभद्रोऽपि चास्फोट्य ववल्ग ललितं तथा । पदेपदे तथा भूमिर्यन्न शीर्णा तदद्भुतम् ॥ ६४ ॥
चाणूरेण ततः कृष्णो युयुधेऽमितविक्रमः । नियुद्धकुशलो दैत्यो बलभद्रेण मुष्टिकः ॥ ६५ ॥
सन्निपातावधूतैस्तु चाणूरेण समं हरिः । प्रक्षेपणैर्मुष्टिभिश्च कीलवज्रनिपातनैः ॥ ६६ ॥

अयं हीति ॥ अखिलजन्मनः—अखिलस्य जन्म यस्मिन्निति विग्रहः ॥ ५० ॥ इतीति ॥ तताप—तप्तम् ॥ ५१, ५२ ॥ विस्तारितेति ॥ राजान्तःपुरयोषितां समूह इति शेषः ॥ ५३–५५ ॥

श्रीवत्साङ्कमिति ॥ महद्धाम—महतो लक्ष्म्यादेर्धाम ॥ ५६, ५७ ॥

वल्गतेति ॥ वल्गतेत्यादि हेतौ तृतीया । हास्यमनादरकृतम् ॥ ५८–६२ ॥

इत्थमिति ॥ बद्धकक्ष्यः—दृढीकृतपरिकरः ॥ ६३–६५ ॥

सन्निपातेति ॥ सन्निपातैः—आदावन्योन्यं हस्तसंघट्टैः । अवधूतैः—अपहस्ताख्येन बहिर्हस्तेन श्लिष्टाङ्गमोचनैः । प्रक्षेपणैः—आकृष्य निरसनैः । कीलपातः—कूर्परेण घातः । वज्रपातः—अरत्निद्वयस्वस्तिकान्तरेतान्यगात्रघातः, मध्यमानामिकान्तर्गताङ्गुष्ठमुष्टिविशेषघातो वा ॥ ६६ ॥

पादोद्धूतैः प्रमृष्टैश्च तयोर्युद्धमभून्महत् ॥ ६७ ॥
अशस्त्रमतिघोरं तत्तयोर्युद्धं सुदारुणम् । बलप्राणविनिष्पाद्यं समाजोत्सवसन्निधौ ॥ ६८ ॥
यावद्यावच्च चाणूरो युयुधे हरिणा सह । प्राणहानिमवापाग्र्यां तावत्तावल्लवाल्लवम् ॥ ६९ ॥
कृष्णोऽपि युयुधे तेन लीलयैव जगन्मयः । खेदाच्चालयता कोपान्निजकेसरशेखरम् ॥ ७० ॥
बलक्षयं विवृद्धिं च दृष्ट्वा चाणूरकृष्णयोः । वारयामास तूर्याणि कंसः कोपपरायणः ॥ ७१ ॥
मृदङ्गादिषु तूर्येषु प्रतिषिद्धेषु तत्क्षणात् । खे सङ्घतान्यवाद्यन्त देवतूर्याण्यनेकशः ॥ ७२ ॥
जय गोविन्द चाणूरं जहि केशव दानवम् । अन्तर्धानगता देवास्तमूचुरतिहर्षिताः ॥ ७३ ॥
चाणूरेण चिरं कालं क्रीडित्वा मधुसूदनः । उत्पाट्य भ्रामयामास तद्वधाय कृतोद्यमः ॥ ७४ ॥
भ्रामयित्वा शतगुणं दैत्यमल्लममित्रजित् । भूमावास्फोटयामास गगने गतजीवितम् ॥ ७५ ॥
भूमावास्फोटितस्तेन चाणूरश्शतधाऽभवत् । रक्तस्रावमहापङ्कां चकार च तदा भुवम् ॥ ७६ ॥
बलदेवोऽपि तत्कालं मुष्टिकेन महाबलः । युयुधे दैत्यमल्लेन चाणूरेण यथा हरिः ॥ ७७ ॥
सोऽप्येनं मुष्टिना मूर्ध्नि वक्षस्याहत्य जानुना । पातयित्वा धरापृष्ठे निष्पिपेष गतायुषम् ॥ ७८ ॥
कृष्णस्तोसलकं भूयो मल्लराजं महाबलम् । वाममुष्टिप्रहारेण पातयामास भूतले ॥ ७९ ॥
चाणूरे निहते मल्ले मुष्टिके विनिपातिते । नीते क्षयं तोसलके सर्वे मल्लाः प्रदुद्रुवुः ॥ ८० ॥
ववल्गतुस्ततो रङ्गे कृष्णसंकर्षणावुभौ । समानवयसो गोपान्बलादाकृष्य हर्षितौ ॥ ८१ ॥
कंसोऽपि कोपरक्ताक्षः प्राहोच्चैर्व्यायतान्नरान् । गोपावेतौ समाजौघान्निष्क्राम्येतां बलादितः ॥८२॥
नन्दोऽपि गृह्यतां पापो निगलैरायसैरिह । अवृद्धार्हेण दण्डेन वसुदेवोऽपि वध्यताम् ॥ ८३ ॥
वल्गन्ति गोपाः कृष्णेन ये चेमे सहिताः पुरः । गावो निगृह्यतामेषां यच्चास्ति वसु किंचन ॥८४॥
एवमाज्ञापयानं तु प्रहस्य मधुसूदनः । उत्प्लुत्यारुह्य तं मञ्चं कंसं जग्राह वेगतः ॥ ८५ ॥
केशेष्वाकृष्य विगलत्किरीटमवनीतले । स कंसं पातयामास तस्योपरि पपात च ॥ ८६ ॥
अशेषजगदाधारगुरुणा पतता परि । कृष्णेन त्याजितः प्राणानुग्रसेनात्मजो नृपः ॥ ८७ ॥
मृतस्य केशेषु तदा गृहीत्वा मधुसूदनः । चकर्ष देहं कंसस्य रङ्गमध्ये महाबलः ॥ ८८ ॥

पादोद्धूतैरिति ॥ पादेन परस्योद्धूतैः । प्रमृष्टैः—सर्वाङ्गग्रहणान्निपात्य निष्पेषणैः । प्रसृष्टैरिति पाठे उत्पाट्य निरसनैः ॥ ६७ ॥

अशस्त्रमिति ॥ बलप्राणौ—मनस्तनुशक्ती । समाजोत्सवसन्निधौ—सोत्सवसमाजसन्निधौ ॥६८–७२॥

जयेति ॥ जय, न तावतालम् जहि च ॥ ७३, ७४ ॥

भ्रामयित्वेति ॥ शतगुणं—शतकृत्वः ॥ ७५–८१ ॥

कंस इति ॥ व्यायतान्—कृतश्रमान् ॥ ८२, ८३ ॥

वल्गन्तीति ॥ गावः यत्किंचन अस्ति वसु तत्सर्वं निगृह्यताम् ॥ ८४–८८ ॥

गौरवेणातिपतता परिघा तेन कृष्यता । कृता कंसस्य देहेन वेगेनेव महाम्भसः ॥ ८९ ॥
कंसे गृहीते कृष्णेन तद्भ्राताऽभ्यागतो रुषा । सुनामा बलभद्रेण लीलयैव निपातितः ॥ ९० ॥
ततो हाहाकृतं सर्वमासीत्तद्रङ्गमण्डलम् । अवज्ञया हतं दृष्ट्वा कृष्णेन मथुरेश्वरम् ॥ ९१ ॥
कृष्णोऽपि वसुदेवस्य पादौ जग्राह सत्वरः । देवक्याश्च महाबाहुर्बलदेवसहायवान् ॥ ९२ ॥
उत्थाप्य वसुदेवस्तं देवकी च जनार्दनम् । स्मृतजन्मोक्तवचनौ तावेव प्रणतौ स्थितौ ॥ ९३ ॥

श्रीवसुदेव उवाच :—

प्रसीद सीदतां दत्तो देवानां यो वरः प्रभो । तथाऽऽवयोः प्रसादेन कृतोद्धारस्स केशव ॥ ९४ ॥
आराधितो यद्भगवानवतीर्णो गृहे मम । दुर्वृत्तनिधनार्थाय तेन नः पावितं कुलम् ॥ ९५ ॥
त्वमन्तस्सर्वभूतानां सर्वभूतमयस्स्थितः । प्रवर्तेते समस्तात्मंस्त्वत्तो भूतभविष्यती ॥ ९६ ॥
यज्ञैस्त्वमिज्यसेऽचिन्त्य सर्वदेवमयाच्युत । त्वमेव यज्ञो यष्टा च यज्वनां परमेश्वरः ॥ ९७ ॥
समुद्भवस्समस्तस्य जगतस्त्वं जनार्दन ॥ ९८ ॥
सापह्नवं मम मनो यदेतत्त्वयि जायते । देवक्याश्चात्मजप्रीत्या तदत्यन्तविडम्बना ॥ ९९ ॥
त्वं कर्ता सर्वभूतानामनादिनिधनो भवान् । त्वां मनुष्यस्य कस्यैषा जिह्वा पुत्रेति वक्ष्यति ॥१००॥
जगदेतज्जगन्नाथ संभूतमखिलं यतः । कया युक्त्या विना मायां सोऽस्मत्तस्संभविष्यति ॥ १०१ ॥
यस्मिन्प्रतिष्ठितं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् । स कोष्ठोत्सङ्गशयनो मानुषो जायते कथम् ॥ १०२ ॥
स त्वं प्रसीद परमेश्वर पाहि विश्वमंशावतारकरणैर्न ममासि पुत्रः ।
आब्रह्मपादपमिदं जगदेतदीश त्वत्तो विमोहयसि किं पुरुषोत्तमास्मान् ॥ १०३ ॥
मायाविमोहितदृशा तनयो ममेति कंसाद्भयं कृतमपास्तभयोऽतितीव्रम् ।
नीतोऽसि गोकुलमरातिभयाकुलेन वृद्धिं गतोऽसि मम नास्ति ममत्वमीश ॥ १०४ ॥

गौरवेणेति ॥ कृष्यमाणेन देहेन परिघा कृता ॥ ८९–९३ ॥

प्रसीदेत्यादि ॥ सीदतां देवानां यो वरो दत्तः सः आवयोः प्रसादेन जननरूपेण कृतोद्धारः—निर्व्यूढः ॥ ९४, ९५ ॥ त्वमिति ॥ अन्तः—अवसानं प्रवर्तते । अत्र लडिवक्षितः (व) ॥ ९६–९८ ॥

सापह्नवमिति ॥ त्वयि—ईश्वरे पुत्रप्रीत्या सापह्नवं—सस्नेहं मनो जायते इति यत् मम तत् अत्यन्तबिडम्बना—अत्यन्तहास्यत्वावहम् ॥ ९९ ॥

त्वमिति ॥ त्वां क मानुषकस्येति पाठे, मानुषकस्य कुत्सायां कः, पुत्रेति वक्ष्यती—वदन्ती जिह्वा क—कुत्र ॥ १०० ॥ जगदिति ॥ मायां—मोहिनी भगवच्छक्तिः ॥ १०१ ॥

यस्मिन्निति ॥ कोष्ठोत्सङ्गशयनः—गर्भावस्थायां कोष्ठे शेते, बाल्ये तूत्सङ्गे ॥ १०२–१०४ ॥

कर्माणि रुद्रमरुदश्विशतक्रतूनां साध्यानि यस्य न भवन्ति निरीक्षितानि ।
त्वं विष्णुरीश जगतामुपकारहेतोः प्राप्तोऽसि नः परिगतो विगतो हि मोहः ॥ १०५ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पञ्चमेंऽशे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

अथैकविंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

तौ समुत्पन्नविज्ञानौ भगवत्कर्मदर्शनात् । देवकीवसुदेवौ तु दृष्ट्वा मायां पुनर्हरिः ।
मोहाय यदुचक्रस्य विततान स वैष्णवीम् ॥ १ ॥

उवाच चाम्ब हे तात चिरादुत्कण्ठितेन मे । भवन्तौ कंसभीतेन दृष्टौ संकर्षणेन च ॥ २ ॥
कुर्वतां याति यः कालो मातापित्रोरपूजनम् । तत्खण्डमायुषो व्यर्थमसाधूनां हि जायते ॥ ३ ॥
गुरुदेवद्विजातीनां मातापित्रोश्च पूजनम् । कुर्वतां सफलः कालो देहिनां तात जायते ॥ ४ ॥
तत्क्षन्तव्यमिदं सर्वमतिक्रमकृतं पितः । कंसवीर्यप्रतापाभ्यामावयोः परवश्ययोः ॥ ५ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्त्वाऽथ प्रणम्योभौ यदुवृद्धाननुक्रमात् । यथावदभिपूज्याथ चक्रतुः पौरमाननम् ॥ ६ ॥
कंसपत्न्यस्ततः कंसं परिवार्य हतं भुवि । विलेपुर्मातरश्चास्य दुःखशोकपरिप्लुताः ॥ ७ ॥
बहुप्रकारमस्वस्थाः पश्चात्तापातुरो हरिः । तास्समाश्वासयामास स्वयमस्राविलेक्षणः ॥ ८ ॥
उग्रसेनं ततो बन्धान्मुमोच मधुसूदनः । अभ्यषिञ्चत्तदैवैनं निजराज्ये हतात्मजम् ॥ ९ ॥
राज्येऽभिषिक्तः कृष्णेन यदुसिंहस्सुतस्य सः । चकार प्रेतकार्याणि ये चान्ये तत्र घातिताः ॥ १० ॥
कृतौर्ध्वदैहिकं चैनं सिंहासनगतं हरिः । उवाचाज्ञापय विभो यत्कार्यमविशङ्कितः ॥ ११ ॥
ययातिशापाद्वंशोऽयमराज्यार्होऽपि सांप्रतम् । मयि भृत्ये स्थिते देवानाज्ञापयतु किं नृपैः ॥ १२ ॥

कर्माणीति ॥ यस्य कर्माणि रुद्रादीनामप्यसाध्यानि प्रत्यक्षितानि, स त्वं जगदर्थं पुत्रतयाऽस्मान् प्राप्तोऽसीति इदं परिगतं—ज्ञानम् । हि हेतौ । हि—यस्मान्मोहो विगतः । यानीति पाठे तानीति च तस्मादित्यध्याहृत्य योज्यम् ॥ १०५ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पञ्चमांशे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

अथैकविंशोऽध्यायः

ताविति ॥ मायां—योगमायाम ॥ १ ॥ उवाचेति ॥ मे—मया ॥ २—४ ॥

तदिति ॥ अतिक्रमकृतमिदं सर्वं क्षन्तव्यम । अतिक्रमकारणमाह—कंसवीर्येति ॥ ५—११ ॥

ययातीति ॥ किं नृपैराज्ञप्तैः ॥ १२ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्त्वा सोऽप्सरद्वायुमाजगाम च तत्क्षणात् । उवाच चैनं भगवान्केशवः कार्यमानुषः ॥ १३ ॥

गच्छेन्द्रं ब्रूहि वायो त्वमलं गर्वेण वासव । दीयतामुग्रसेनाय सुधर्मा भवता सभा ॥ १४ ॥

कृष्णो ब्रवीति राजार्हमेतद्रत्नमनुत्तमम् । सुधर्माख्यसभा युक्तमस्यां यदुभिरासितुम् ॥ १५ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्तः पवनो गत्वा सर्वमाह शचीपतिम् । ददौ सोऽपि सुधर्माख्यां सभां वायोः पुरंदरः ॥ १६ ॥

वायुना चाहृतां दिव्यां सभां ते यदुपुंगवाः । बुभुजुस्सर्वरत्नाढ्यां गोविन्दभुजसंश्रयाः ॥ १७ ॥

विदिताखिलविज्ञानौ सर्वज्ञानमयावपि । शिष्याचार्यक्रमं वीरौ ख्यापयन्तौ यदूत्तमौ ॥ १८ ॥

ततस्सांदीपनिं काश्यमवन्तीपुरवासिनम् । विद्यार्थं जग्मतुर्बालौ कृतोपनयनक्रमौ ॥ १९ ॥

वेदाभ्यासकृतप्रीती संकर्षणजनार्दनौ । तस्य शिष्यत्वमभ्येत्य गुरुवृत्तिपरौ हि तौ ॥

दर्शयांचक्रतुर्वीरावाचारमखिले जने ॥ २० ॥

सरहस्यं धनुर्वेदं ससंग्रहमधीयताम् । अहोरात्रचतुष्षष्ट्या तदद्भुतमभूद्द्विज ॥ २१ ॥

सांदीपनिरसंभाव्यं तयोः कर्मातिमानुषम् । विचिन्त्य तौ तदा मेने प्राप्तौ चन्द्रदिवाकरौ ॥ २२ ॥

साङ्गांश्च चतुरो वेदान्सर्वशास्त्राणि चैव हि । अस्त्रग्राममशेषं च प्रोक्तमात्रमवाप्य तौ ॥ २३ ॥

ऊचतुर्व्रियतां या ते दातव्या गुरुदक्षिणा ॥ २४ ॥

सोऽप्यतीन्द्रियमालोक्य तयोः कर्म महामतिः । अयाचत मृतं पुत्रं प्रभासे लवणार्णवे ॥ २५ ॥

गृहीतास्त्रौ ततस्तौ तु सार्घ्यहस्तो महोदधिः । उवाच न मया पुत्रो हृतस्सांदीपनेरिति ॥ २६ ॥

दैत्यः पञ्चजनो नाम शंखरूपस्स बालकम् । जग्राह योऽस्ति सलिले ममैवासुरसूदन ॥ २७ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्तोऽन्तर्जलं गत्वा हत्वा पञ्चजनं च तम् । कृष्णो जग्राह तस्यास्थिप्रभवं शंखमुत्तमम् ॥ २८ ॥

यस्य नादेन दैत्यानां बलहानिरजायत । देवानां ववृधे तेजो यात्यधर्मश्च संक्षयम् ॥ २९ ॥

तं पाञ्चजन्यमापूर्य गत्वा यमपुरं हरिः । बलदेवश्च बलवाञ्जित्वा वैवस्वतं यमम् ॥ ३० ॥

इतीति ॥ कार्यमानुषः—धर्मसंस्थापनादिकार्येण मानुषः ॥ १३–१७ ॥

विदितेति ॥ * मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः * इत्यमरः । क्रमः—पारंपर्यम् ॥ १८ ॥

तत इति ॥ काश्यं—वाराणसीजातम् ॥ १९, २० ॥

सरहस्यमिति ॥ रहस्यम्—अस्त्रमन्त्रोपनिषत् । संग्रहः—अस्त्रप्रयोगसंस्थानाद्युपदेशः । अधीयताम्—अधीतवन्तौ । आर्षत्वात्साधुः ॥ २१ ॥

सांदीपनिरिति ॥ असंभाव्यम् अन्येषु । कर्म—शस्त्रास्त्राणां शीघ्रधारणशीघ्रप्रयोगादिकम् ॥ २२–२४ ॥

स इति ॥ अतीन्द्रियं—दिव्यम् ॥ २५–३० ॥

तं बालं यातनासंस्थं यथापूर्वशरीरिणम् । पित्रे प्रदत्तवान्कृष्णो बलश्च बलिनां वरः ॥ ३१ ॥
मथुरां च पुनः प्राप्तावुग्रसेनेन पालिताम् । प्रहृष्टपुरुषस्त्रीकामुभौ रामजनार्दनौ ॥ ३२ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पञ्चमांश एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

अथ द्वाविंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

जरासंधसुते कंस उपयेमे महाबलः । अस्तिं (प्रास्तिं) प्राप्तिं च मैत्रेय तयोर्भर्तृहणं हरिम् ॥ १ ॥
महाबलपरीवारो मगधाधिपतिर्बली । हन्तुमभ्याययौ कोपाज्जरासंधस्सयादवम् ॥ २ ॥
उपेत्य मथुरां सोऽथ रुरोध मगधेश्वरः । अक्षौहिणीभिस्सैन्यस्य त्रयोविंशतिभिर्वृतः ॥ ३ ॥
निष्क्रम्याल्पपरीवारावुभौ रामजनार्दनौ । युयुधाते समं तस्य बलिनौ बलिसैनिकैः ॥ ४ ॥
ततो रामश्च कृष्णश्च मतिं चक्रतुरञ्जसा । आयुधानां पुराणानामादाने मुनिसत्तम ॥ ५ ॥
अनन्तरं हरेश्शार्ङ्गं तूणी चाक्षयसायकौ । आकाशादागतौ विप्र तथा कौमोदकी गदा ॥ ६ ॥
हलं च बलभद्रस्य गगनादागतं महत् । मनसोऽभिमतं विप्र सानन्दं मुसलं तथा ॥ ७ ॥
ततो युद्धे पराजित्य ससैन्यं मगधाधिपम् । पुरीं विविशतुर्वीरावुभौ रामजनार्दनौ ॥ ८ ॥
जिते तस्मिन्सुदुर्वृत्ते जरासंधे महामुने । जीवमाने गते कृष्णस्तेनामन्यत नाजितम् ॥ ९ ॥
पुनरप्याजगामाथ जरासंधो बलान्वितः । जितश्च रामकृष्णाभ्यामपक्रान्तो द्विजोत्तम ॥ १० ॥
दश चाष्टौ च संग्रामानेवमत्यन्तदुर्मदः । यदुभिर्मागधो राजा चक्रे कृष्णपुरोगमैः ॥ ११ ॥
सर्वेष्वेतेषु युद्धेषु यादवैस्स पराजितः । अपक्रान्तो जरासंधस्स्वल्पसैन्यैर्बलाधिकः ॥ १२ ॥
न तद्बलं यादवानां विजितं यदनेकशः । तत्तु सन्निधिमाहात्म्यं विष्णोरंशस्य चक्रिणः ॥ १३ ॥
मनुष्यधर्मशीलस्य लीला सा जगतीपतेः । अस्त्राण्यनेकरूपाणि यदरातिषु मुञ्चति ॥ १४ ॥
मनसैव जगत्सृष्टिं संहारं च करोति यः । तस्यारिपक्षक्षपणे कियानुद्यमविस्तरः ॥ १५ ॥
तथाऽपि यो मनुष्याणां धर्मस्तमनुवर्तते । कुर्वन्बलवता सन्धिं हीनैर्युद्धं करोत्यसौ ॥ १६ ॥

तमिति ॥ यथापूर्वशरीरिणं कृत्वेति शेषः ॥ ३१-३२ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमेंशे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

अथ द्वाविंशोऽध्यायः

॥ १, २ ॥ उपेत्येति ॥ त्रयोविंशतिभिः—त्रयोविंशत्या ॥ ३, ४ ॥
तत इति ॥ अञ्जसा—शीघ्रम ॥ ५–८ ॥
जित इति ॥ तेन—जरासंधेन आत्मानमजितं न मेने—जितमित्येव मेने ॥ ९–१२ ॥
न तदित्यादि ॥ जरासंधेन न जितमात्रं यत्, तद्यादवानां न सामर्थ्यम् ॥ १३–१६ ॥

साम चोपप्रदानं च तथा भेदं च दर्शयन् । करोति दण्डपातं च क्वचिदेव पलायनम् ॥ १७ ॥
मनुष्यदेहिनां चेष्टामित्येवमनुवर्तते । लीला जगत्पतेस्तस्य च्छन्दतः परिवर्तते ॥ १८ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पंचमेंशे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

गार्ग्यं गोष्ठ्यां द्विजं श्यालष्षण्ड इत्युक्तवान्द्विज । यदूनां सन्निधौ सर्वे जहसुर्यादवास्तदा ॥ १ ॥
ततः कोपपरीतात्मा दक्षिणापथमेत्य सः । सुतमिच्छंस्तपस्तेपे यदुचक्रभयावहम् ॥ २ ॥
आराधयन्महादेवं लोहचूर्णमभक्षयत् । ददौ वरं च तुष्टोऽस्मै वर्षे तु द्वादशे हरः ॥ ३ ॥
संतोषयामास च तं यवनेशो ह्यनात्मजः । तद्योषित्सङ्गमाच्चास्य पुत्रोऽभूदलिसन्निभः ॥ ४ ॥
तं कालयवनं नाम राज्ये स्वे यवनेश्वरः । अभिषिच्य वनं यातो वज्राग्रकठिनोरसम् ॥ ५ ॥
स तु वीर्यमदोन्मत्तः पृथिव्यां बलिनो नृपान् । अपृच्छन्नारदस्तस्मै कथयामास यादवान् ॥ ६ ॥
म्लेच्छकोटिसहस्राणां सहस्रैस्सोऽभिसंवृतः । गजाश्वरथसंपन्नैश्चकार परमोद्यमम् ॥ ७ ॥
प्रययौ स व्यवच्छिन्नं छिन्नयानो दिनेदिने । यादवान्प्रति सामर्षो मैत्रेय मथुरां पुरीम् ॥ ८ ॥
कृष्णोऽपि चिन्तयामास क्षपितं यादवं बलम् । यवनेन रणे गम्यं मागधस्य भविष्यति ॥ ९ ॥
मागधस्य बलं क्षीणं स कालयवनो बली । हन्तैतदेवमायातं यदूनां व्यसनं द्विधा ॥ १० ॥
तस्माद्दुर्गं करिष्यामि यदूनामरिदुर्जयम् । स्त्रियोऽपि यत्र युध्येयुः किं पुनर्वृष्णिपुङ्गवाः ॥ ११ ॥

साम चेति ॥ क्वचित्—यवनादौ ॥ १७, १८ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः

गार्ग्यमिति ॥ षण्ड इत्यपहासोऽनपत्यत्वात् ॥ १ ॥

तत इति ॥ दक्षिणापथं— विन्ध्याद्दक्षिणदेशम् ॥ २—७ ॥

प्रययाविति ॥ छिन्नयानः—त्यक्तयानः । दिनेदिने श्रान्तं श्रान्तं यानं त्यक्त्वा अन्येनाश्रान्तेन प्रययावित्यर्थः ॥ ८ ॥

कृष्णोऽपीत्यादि ॥ प्रागेव क्षीणं मागधस्य बलं स कालयवनो बलित्वाद्धन्ता । अतोऽस्य बलं यादवैर्दुर्धर्षम् । यादवबलं चानेन क्षपितं चेत् मागधस्य गम्यं साध्यं भविष्यति । अतो द्विधा व्यसनमायातमिति चिन्तयामासेत्यन्वयः । अथवा यवनेन क्षपितं यादवबलं मागधस्य गम्यं च भविष्यति । यद्यपि मागधस्य बलं प्रागेव क्षीणम्, तथापि तत्सहायो यवनो बली हन्तैतदिति । एतत्—एतस्मात् कारणात् द्विविधं व्यसनमायातमेति चिन्तयामासेति । हन्तेति विषादे ॥ ९-११ ॥

मयि मत्ते प्रमत्ते वा सुप्ते प्रवसितेऽपि वा । यादवाभिभवं दुष्टा मा कुर्वन्त्वरयोऽधिकाः ॥ १२ ॥
इति संचिन्त्य गोविन्दो योजनानां महोदधिम् । ययाचे द्वादश पुरीं द्वारकां तत्र निर्ममे ॥ १३ ॥
महोद्यानां महावप्रां तटाकशतशोभिताम् । प्रासादगृहसंबाधामिन्द्रस्येवामरावतीम् ॥ १४ ॥
मथुरावासिनं लोकं तत्रानीय जनार्दनः । आसन्ने कालयवने मथुरां च स्वयं ययौ ॥ १५ ॥
बहिरावासिते सैन्ये मथुराया निरायुधः । निर्जगाम च गोविन्दो ददर्श यवनश्च तम् ॥ १६ ॥
स ज्ञात्वा वासुदेवं तं बाहुप्रहरणं नृपः । अनुयातो महायोगिचेतोभिः प्राप्यते न यः ॥ १७ ॥
तेनानुयातः कृष्णोऽपि प्रविवेश महागुहाम् । यत्र शेते महावीर्यो मुचुकुन्दो नरेश्वरः ॥ १८ ॥
सोऽपि प्रविष्टो यवनो दृष्ट्वा शय्यागतं नृपम् । पादेन ताडयामास मत्वा कृष्णं सुदुर्मतिः ॥ १९ ॥
उत्थाय मुचुकुन्दोऽपि ददर्श यवनं नृपः ॥ २० ॥
दृष्टमात्रश्च तेनासौ जज्वाल यवनोऽग्निना । तत्क्रोधजेन मैत्रेय भस्मीभूतश्च तत्क्षणात् ॥ २१ ॥
स हि देवासुरे युद्धे गतो हत्वा महासुरान् । निद्रार्तस्सुमहाकालं निद्रां वव्रे वरं सुरान् ॥ २२ ॥
प्रोक्तश्च देवैस्संसुप्तं यस्त्वामुत्थापयिष्यति । देहजेनाग्निना सद्यस्स तु भस्मीभविष्यति ॥ २३ ॥
एवं दग्ध्वा स तं पापं दृष्ट्वा च मधुसूदनम् । कस्त्वमित्याह सोऽप्याह जातोऽहं शशिनः कुले ॥
वसुदेवस्य तनयो यदोर्वंशसमुद्भवः ॥ २४ ॥
मुचुकुन्दोऽपि तत्रासौ वृद्धगार्ग्यवचोऽस्मरत् ॥ २५ ॥
संस्मृत्य प्रणिपत्यैनं सर्वं सर्वेश्वरं हरिम् । प्राह ज्ञातो भवान्विष्णोरंशस्त्वं परमेश्वर ॥ २६ ॥
पुरा गार्ग्येण कथितमष्टाविंशतिमे युगे । द्वापरान्ते हरेर्जन्म यदुवंशे भविष्यति ॥ २७ ॥
स त्वं प्राप्तो न संदेहो मर्त्यानामुपकारकृत् ॥ २८ ॥
तथाहि सुमहत्तेजो नालं सोढुमहं तव । तथाहि सजलाम्भोदनादधीरतरं तव ॥
वाक्यं नमति चैवोर्वी युष्मत्पादप्रपीडिता ॥ २९ ॥
देवासुरमहायुद्धे दैत्यसैन्यमहाभटाः । न सेहुर्मम तेजस्ते त्वत्तेजो न सहाम्यहम् ॥ ३० ॥
संसारपतितस्यैको जन्तोस्त्वं शरणं परम् । प्रसीद त्वं प्रपन्नार्तिहर नाशय मेऽशुभम् ॥ ३१ ॥
त्वं पयोनिधयश्शैलसरितस्त्वं वनानि च । मेदिनी गगनं वायुरापोऽग्निस्त्वं तथा मनः ॥ ३२ ॥

मयीति ॥ प्रमत्ते—अनवहिते । प्रवसिते—प्रोषिते ॥ १२, १३ ॥

महोद्यानामिति ॥ वप्रः—प्राकारमूलधिष्ण्यम् ॥ १४, १५ ॥

बहिरिति ॥ बहिरावासिते सैन्ये । कालयवनेनेति शेषः ॥ १६ ॥

स इति ॥ सः ज्ञात्वा—नारदोक्तलक्षणैः ॥ १७–२४ ॥

मुचुकुंद इति ॥ वृद्धगार्ग्यवचः * वनार्यं द्वापरस्यान्ते समुत्पत्स्यति केशवः * इत्यादि ॥ २५-३२ ॥

बुद्धिरव्याकृतप्राणाः प्राणेशस्त्वं तथा पुमान् । पुंसः परतरं यच्च व्याप्यजन्मविकारवत् ॥ ३३ ॥
शब्दादिहीनमजरममेयं क्षयवर्जितम् । अवृद्धिनाशं तद्ब्रह्म त्वमाद्यन्तविवर्जितम् ॥ ३४ ॥
त्वत्तोऽमरास्सपितरो यक्षगंधर्वकिन्नराः । सिद्धाश्चाप्सरसस्त्वत्तो मनुष्याः पशवः खगाः ॥ ३५ ॥
सरीसृपा मृगास्सर्वे त्वत्तस्सर्वे महीरुहाः । यच्च भूतं भविष्यं च किंचिदत्र चराचरम् ॥ ३६ ॥
मूर्तामूर्तं तथा चापि स्थूलं सूक्ष्मतरं तथा । तत्सर्वं त्वं जगत्कर्ता नास्ति किंचित्त्वया विना ॥३७॥
मया संसारचक्रेऽस्मिन्भ्रमता भगवंस्तदा । तापत्रयाभिभूतेन न प्राप्ता निर्वृतिः क्वचित् ॥ ३८ ॥
दुःखान्येव सुखानीति मृगतृष्णाजलाशयाः । मया नाथ गृहीतानि तानि तापाय मेऽभवन् ॥३९॥
राज्यमुर्वी बलं कोशो मित्रपक्षस्तथात्मजाः । भार्या भृत्यजनो ये च शब्दाद्या विषयाः प्रभो ॥४०॥
सुखबुद्ध्या मया सर्वं गृहीतमिदमव्ययम् । परिणामे तदेवेश तापात्मकमभून्मम ॥ ४१ ॥
देवलोकगतिं प्राप्तो नाथ देवगणोऽपि हि । मत्तस्साहाय्यकामोऽभूच्छाश्वती कुत्र निर्वृतिः ॥४२॥
त्वामनाराध्य जगतां सर्वेषां प्रभवास्पदम् । शाश्वती प्राप्यते केन परमेश्वर निर्वृतिः ॥ ४३ ॥
त्वन्मायामूढमनसो जन्ममृत्युजरादिकान् । अवाप्य तापान्पश्यन्ति प्रेतराजमनन्तरम् ॥ ४४ ॥
ततो निजक्रियासूतिनरकेष्वतिदारुणम् । प्राप्नुवन्ति नरा दुःखमस्वरूपविदस्तव ॥ ४५ ॥
अहमत्यन्तविषयी मोहितस्तव मायया । ममत्वगर्वगर्तान्तर्भ्रमामि परमेश्वर ॥ ४६ ॥

सोऽहं त्वां शरणमपारमप्रमेयं संप्राप्तः परमपदं यतो न किंचित् ।
संसारश्रमपरितापतप्तचेता निर्वाणे परिणतधाम्नि साभिलाषः ॥ ४७ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पंचमेंऽशे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—इत्थं स्तुतस्तदा तेन मुचुकुन्देन धीमता । प्राहेशः सर्वभूतानामनादिनिधनो हरिः ॥१॥

श्रीभगवान्—

यथाभिवाञ्छितान्दिव्यान्गच्छ लोकान्नराधिप । अव्याहतपरैश्वर्यो मत्प्रसादोपबृंहितः ॥ २ ॥
भुक्त्वा दिव्यान्महाभोगान्भविष्यसि महाकुले । जातिस्मरो मत्प्रसादात्ततो मोक्षमवाप्स्यसि ॥ ३ ॥

श्रीपराशरः—इत्युक्तः प्रणिपत्येशं जगतामच्युतं नृपः । गुहामुखाद्विनिष्क्रान्तस्स ददर्शाल्पकान्नरान् ॥४॥
ततः कलियुगं मत्वा प्राप्तं तप्तुं नृपस्तपः । नरनारायणस्थानं प्रययौ गंधमादनम् ॥ ५ ॥

बुद्धिरिति ॥ प्राणेशः—व्यष्टिवर्गः । पुमान्—समष्टिपुरुषः । पुंसः परतरमिति परस्वरूपमाह ॥ ३३–४४ ॥ तत इति ॥ निजक्रियासूति—स्वकर्मजम् ॥ ४५, ४६ ॥

सोऽहमिति ॥ परमपदं—परमप्राप्यम् । यतः परमपदं न किंचित्, तं त्वामित्यन्वयः । परिणतधाम्नि—निरतिशयतेजसि ॥ ४७ ॥

इति विष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमेंऽशे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

कृष्णोऽपि घातयित्वाऽरिमुपायेन हि तद्बलम् । जग्राह मथुरामेत्यहस्त्यश्वस्यन्दनोज्ज्वलम् ॥ ६ ॥
आनीय चोग्रसेनाय द्वारवत्यां न्यवेदयत् । पराभिभवनिश्शङ्कं बभूव च यदोः कुलम् ॥ ७ ॥
बलदेवोऽपि मैत्रेय प्रशान्ताखिलविग्रहः । ज्ञातिदर्शनसोत्कण्ठः प्रययौ नन्दगोकुलम् ॥ ८ ॥
ततो गोपाश्च गोप्यश्च यथापूर्वममित्रजित् । तथैवाभ्यवदत्प्रेम्णा बहुमानपुरस्सरम् ॥ ९ ॥
स कैश्चित्संपरिष्वक्तः कांश्चिच्च परिषस्वजे । हास्यं चक्रे समं कैश्चिद्गोपैर्गोपीजनैस्तथा ॥ १० ॥
प्रियाण्यनेकान्यवदन् गोपास्तत्र हलायुधम् । गोप्यश्च प्रेमकुपिताः प्रोचुस्सेर्ष्यमथापराः ॥ ११ ॥
गोप्यः पप्रच्छुरपरा नागरीजनवल्लभम् । कच्चिदास्ते सुखं कृष्णश्चलप्रेमलवात्मकः ॥ १२ ॥
अस्मच्चेष्टामपहसन्न कच्चित्पुरयोषिताम् । सौभाग्यमानमधिकं करोति क्षणसौहृदः ॥ १३ ॥
कच्चित्स्मरति नः कृष्णो गीतानुगमनं कलम् । अप्यसौ मातरं द्रष्टुं सकृदप्यागमिष्यति ॥ १४ ॥
अथवा किं तदालापैः क्रियन्तामपराः कथाः । यस्यास्माभिर्विना तेन विनाऽस्माकं भविष्यति ॥ १५ ॥
पिता माता तथा भ्राता भर्ता बंधुजनश्च किम् । संत्यक्तस्तत्कृतेऽस्माभिरकृतज्ञध्वजो हि सः ॥ १६ ॥
तथापि कच्चिदालापमिहागमनसंश्रयम् । करोति कृष्णो वक्तव्यं भवता राम नानृतम् ॥ १७ ॥
दामोदरोऽसौ गोविन्दः पुरस्त्रीसक्तमानसः । अपेतप्रीतिरस्मासु दुर्दर्शः प्रतिभाति नः ॥ १८ ॥
आमन्त्रितश्च कृष्णेति पुनर्दामोदरेति च । जहसुस्सस्वरं गोप्यो हरिणा हृतचेतसः ॥ १९ ॥
संदेशैस्साममधुरैः प्रेमगर्भैरगर्वितैः । रामेणाश्वासिता गोप्यः कृष्णस्यातिमनोहरैः ॥ २० ॥
गोपैश्च पूर्ववद्रामः परिहासमनोहराः । कथाश्चकार रेमे च सह तैर्व्रजभूमिषु ॥ २१ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पंचमेंशे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः

॥ १–४ ॥ तत इति ॥ प्राप्तम्—आसन्नम् ॥ ५–९ ॥ स इति ॥ कैश्चित्—वृद्धैः, कांश्चित्—यवीयसः, कैश्चित्—समैः ॥ १० ॥ प्रियाणीति ॥ गोप्यश्च मध्यस्थाः । अपरा रामकान्ताः ॥ ११ ॥

गोप्य इति ॥ अपराः—कृष्णकान्ता गोप्यः पप्रच्छुः ॥ १२ ॥ अस्मदिति ॥ सौभाग्यमेव मानम् । अस्मच्चेष्टामपहसन्निति नागरीगर्वहेतुः । चेष्टापहसनमिति पाठेऽप्यपहसनं गर्वहेतुः ॥ १३ ॥

कच्चिदिति ॥ गीतानुगमनं—गीतस्यानुगमनम् । अप्यसावित्युत्कण्ठा, चकारोऽध्याहार्यः ॥ १४ ॥

अथवेति ॥ अथवेति निर्वेदः । भविष्यति—जीवनं कालयात्रा वा । इदं चित्तसमाधानम् । विनेति स्नेहानुतापौ ॥ १५ ॥ पितेति ॥ किं—किमर्थं संत्यक्तः ? अकृतज्ञानां ध्वजः—प्रधानः ॥ १६ ॥

तथापीति ॥ तथापीति प्रत्याशा ॥ १७ ॥ दामोदर इति ॥ दुर्दर्श इति नैराश्योक्तिः ॥ १८ ॥

आमन्त्रितश्चेति ॥ अत्र भावसंकरस्य बीजं हरिणा हृतचेतस्त्वम् । अत्र कृष्णरतिरूपस्थायीभावः । तत्संचारीभावस्तु निर्वेदादिः ॥ १९–२१ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पञ्चमेंशे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः

पराशरः—

वने विचरतस्तस्य सह गोपैर्महात्मनः । मानुषच्छद्मरूपस्य शेषस्य धरणीधृतः ॥ १ ॥
निष्पादितोरुकार्यस्य कार्येणोर्वीप्रचारिणः । उपभोगार्थमत्यर्थं वरुणः प्राह वारुणीम् ॥ २ ॥
अभीष्टा सर्वदा यस्य मदिरे त्वं महौजसः । अनन्तस्योपभोगाय तस्य गच्छ मुदे शुभे ॥ ३ ॥
इत्युक्ता वारुणी तेन सन्निधानमथाकरोत् । वृन्दावनसमुत्पन्नकदम्बतरुकोटरे ॥ ४ ॥
विचरन् बलदेवोऽपि मदिरागन्धमुत्तमम् । आघ्राय मदिरातर्षमवापाथ वराननः ॥ ५ ॥
ततः कदम्बात्सहसा मद्यधारां स लाङ्गली । पतन्तीं वीक्ष्य मैत्रेय प्रययौ परमां मुदम् ॥ ६ ॥
पपौ च गोपगोपीभिस्समुपेतो मुदाऽन्वितः । प्रगीयमानो ललितं गीतवाद्यविशारदैः ॥ ७ ॥
मत्तोऽत्यन्तघर्माम्भःकणिकामौक्तिकोज्ज्वलः । आगच्छ यमुने स्नातुमिच्छामीत्याह विह्वलः ॥ ८ ॥
तस्य वाचं नदी सा तु मत्तोक्तामवमत्य वै । नाजगाम ततः क्रुद्धो हलं जग्राह लाङ्गली ॥ ९ ॥
गृहीत्वा तां हलान्तेन चकर्ष मदविह्वलः । पापे नायासि नायासि गम्यतामिच्छयाऽन्यतः ॥ १० ॥
सा कृष्टा सहसा तेन मार्गं संत्यज्य निम्नगा । यत्रास्ते बलभद्रोऽसौ प्लावयामास तद्वनम् ॥ ११ ॥
शरीरिणी तदाऽभ्येत्य त्रासविह्वललोचना । प्रसीदेत्यब्रवीद्रामं मुञ्च मां मुसलायुध ॥ १२ ॥
ततस्तस्यास्सुवचनमाकर्ण्य स हलायुधः । सोऽब्रवीदवजानासि मम शौर्यबले नदि ॥
सोऽहं त्वां हलपातेन नयिष्यामि सहस्रधा ॥ १३ ॥

पराशरः—

इत्युक्तयाऽतिसंत्रासात्तया नद्या प्रसादितः । भूभागे प्लाविते तस्मिन्मुमोच यमुनां बलः ॥ १४ ॥
ततस्स्नातस्य वै कान्तिरजायत महात्मनः ॥ १५ ॥
अवतंसोत्पलं चारु गृहीत्वैकं च कुण्डलम् । वरुणप्रहितां चास्मै मालामम्लानपङ्कजाम् ॥
समुद्राभे तथा वस्त्रे नीले लक्ष्मीरयच्छत ॥ १६ ॥
कृतावतंसस्स तदा चारुकुण्डलभूषितः । नीलाम्बरधरस्स्रग्वी शुशुभे कान्तिसंयुतः ॥ १७ ॥
इत्थं विभूषितो रेमे तत्र रामस्तथा व्रजे । मासद्वयेन यातश्च स पुनर्द्वारकां पुरीम् ॥ १८ ॥

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः

॥ १ ॥ निष्पादितेति ॥ कार्येण—देवानाम् ॥ २–४ ॥ विचरन्निति ॥ तर्षं—तृष्णाम् ॥ ५–९ ॥ गृहीत्वेति ॥ नायासि नायासीति कोपाद्वीप्सा । गम्यतां शक्तिरस्ति चेत् ॥ १०–१५ ॥ अवतंसेति ॥ अवतंसेत्यादि अयच्छतेत्यन्तमेकं वाक्यम् ॥ उत्पलं—महोत्पलम् । यथा हरिवंशे श्रीवचनम् * जातरूपमयं चैकं कुण्डलं वज्रभूषणम् । आदिपद्मं च पद्माक्ष दिव्यं श्रवणभूषणम् ॥ देहीमां

रेवतीं नाम तनयां रैवतस्य महीपतेः । उपयेमे बलस्तस्यां जज्ञाते निशितोल्मुकौ ॥ १९ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पञ्चमेंऽशे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

अथ षड्विंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

भीष्मकः कुण्डिने राजा विदर्भविषयेऽभवत् । रुक्मी तस्याभवत्पुत्रो रुक्मिणी च वरानना ॥ १ ॥
रुक्मिणीं चकमे कृष्णस्सा च तं चारुहासिनी । न ददौ याचते चैनां रुक्मिद्वेषेण चक्रिणे ॥ २ ॥
ददौ च शिशुपालाय जरासंधप्रचोदितः । भीष्मको रुक्मिणा सार्धं रुक्मिणीगुरुविक्रमः ॥ ३ ॥
विवाहार्थं ततस्सर्वे जरासंधमुखा नृपाः । भीष्मकस्य पुरं जग्मुश्शिशुपालप्रियैषिणः ॥ ४ ॥
कृष्णोऽपि बलभद्राद्यैर्यदुभिः परिवारितः । प्रययौ कुण्डिनं द्रष्टुं विवाहं चैद्यभूभृतः ॥ ५ ॥
श्वोभाविनि विवाहे तु तां कन्यां हृतवान्हरिः । विपक्षभारमासज्य रामादिष्वथ बंधुषु ॥ ६ ॥
ततश्च पौण्ड्रकश्श्रीमान्दन्तवक्रो विदूरथः । शिशुपालजरासंधसाल्वाद्याश्च महीभृतः ॥ ७ ॥
कुपितास्ते हरिं हन्तुं चक्रुरुद्योगमुत्तमम् । निर्जिताश्च समागम्य रामाद्यैर्यदुपुङ्गवैः ॥ ८ ॥
कुण्डिनं न प्रवेक्ष्यामि ह्यहत्वा युधि केशवम् । कृत्वा प्रतिज्ञां रुक्मी च हन्तुं कृष्णमनुद्रुतः ॥ ९ ॥
हत्वा बलं सनागाश्वं पत्तिस्यन्दनसंकुलम् । निर्जितः पातितश्चोर्व्यां लीलयैव स चक्रिणा ॥ १० ॥
निर्जित्य रुक्मिणं सम्यगुपयेमे च रुक्मिणीम् । राक्षसेन विवाहेन संप्राप्तां मधुसूदनः ॥ ११ ॥
तस्यां जज्ञे च प्रद्युम्नो मदनांशस्स वीर्यवान् । जहार शंबरो यं वै यो जघान च शंबरम् ॥ १२ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पंचमेंऽशे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

प्रतिगृह्णीष्व पौराणीं भूषणक्रियाम् । संगृह्य तमलङ्कारं ताश्च तिस्रः स्त्रियो बभौ ॥ इति । तदेवमत्र वारुणी-कान्तिलक्ष्म्यस्तिस्रश्शक्तयो रामस्य देव्य इत्युक्तम् ॥ १६–१९ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पञ्चमेंऽशे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

अथ षड्विंशोऽध्यायः

॥ १, २ ॥ ददौ चेति ॥ जरासंधप्रचोदित इति ॥ शिशुपालो हि जरासन्धस्य दत्तपुत्रः, कृष्णस्तु द्वेष्यः; अतस्तत्प्रीत्यै शिशुपालाय ददौ—वाचा ददौ ॥ ३–५ ॥

श्व इति ॥ विपक्षभारं—विपक्षयुद्धकृत्यम् ॥ ६–१२ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पञ्चमेंऽशे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

अथ सप्तविंशोऽध्यायः

श्रीमैत्रेयः

शंबरेण हृतो वीरः प्रद्युम्नः स कथं मुने । शंबरः स महावीर्यः प्रद्युम्नेन कथं हतः ॥ १ ॥

यस्तेनापहृतः पूर्वं स कथं विजघान तम् । एतद्विस्तरतः श्रोतुमिच्छामि सकलं गुरो ॥ २ ॥

श्रीपराशरः—

षष्ठेऽह्नि जातमात्रं तु प्रद्युम्नं सूतिकागृहात् । ममैष हन्तेति मुने हृतवान्कालशंबरः ॥ ३ ॥

हृत्वा चिक्षेप चैवैनं ग्राहोग्रे लवणार्णवे । कल्लोलजनितावर्ते सुघोरे मकरालये ॥ ४ ॥

पातितं तत्र चैवैको मत्स्यो जग्राह बालकम् । न ममार च तस्यापि जठराग्निप्रदीपितः ॥ ५ ॥

मत्स्यबन्धैश्च मत्स्योऽसौ मत्स्यैरन्यैस्सह द्विज । घातितोऽसुरवर्याय शंबराय निवेदितः ॥ ६ ॥

तस्य मायावती नाम पत्नी सर्वगृहेश्वरी । कारयामास सूदानामाधिपत्यमनिंदिता ॥ ७ ॥

दारिते मत्स्यजठरे सा ददर्शातिशोभनम् । कुमारं मन्मथतरोर्दग्धस्य प्रथमाङ्कुरम् ॥ ८ ॥

कोऽयं कथमयं मत्स्यजठरे प्रविवेशितः । इत्येवं कौतुकाविष्टां तन्वीं प्राहाथ नारदः ॥ ९ ॥

अयं समस्तजगतः स्थितिसंहारकारिणः । शंबरेण हृतो विष्णोस्तनयः सूतिकागृहात् ॥ १० ॥

क्षिप्तस्समुद्रे मत्स्येन निगीर्णस्ते गृहं गतः । नररत्नमिदं सुभ्रु विस्रब्धा परिपालय ॥ ११ ॥

श्रीपराशरः—

नारदेनैवमुक्ता सा पालयामास तं शिशुम् । बाल्यादेवातिरागेण रूपातिशयमोहिता ॥ १२ ॥

स यदा यौवनाभोगभूषितोऽभून्महामते । साभिलाषा तदा साऽपि बभूव गजगामिनी ॥ १३ ॥

मायावती ददौ तस्मै मायास्सर्वा महामुने । प्रद्युम्नायानुरागान्धा तन्न्यस्तहृदयेक्षणा ॥ १४ ॥

प्रसजन्तीं तु तां प्राह स कार्ष्णिः कमलेक्षणाम् । मातृत्वमपहायाद्य किमेवं वर्तसेऽन्यथा ॥ १५ ॥

सा तस्मै कथयामास न पुत्रस्त्वं ममेति वै । तनयं त्वामयं विष्णोर्हृतवान्कालशंबरः ॥ १६ ॥

क्षिप्तः समुद्रे मत्स्यस्य संप्राप्तो जठरान्मया । सा हि रोदिति ते माता कान्ताद्याप्यतिवत्सला ॥ १७ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्तश्शंबरं युद्धे प्रद्युम्नः स समाह्वयत् । क्रोधाकुलीकृतमना युयुधे च महाबलः ॥ १८ ॥

अथ सप्तविंशोऽध्यायः

॥ १, २ ॥ षष्ठेऽह्नीति ॥ कालशंबरः—कालः कृष्णः, कालश्चासौ शंबरश्च ॥ ३–१३ ॥

मायावतीति ॥ मायाः — मोहनविद्याः ॥ १४ ॥

प्रसजन्तीमिति ॥ प्रसजन्तीं—प्रकर्षेणानुरजन्तीम् ॥ १५–१८ ॥

हत्वा सैन्यमशेषं तु तस्य दैत्यस्य यादवः । सप्त माया व्यतिक्रम्य मायां प्रयुयुजेऽष्टमीम् ॥ १९ ॥
तया जघान तं दैत्यं मायया कालशंबरम् । उत्पत्य च तया सार्धमाजगाम पितुः पुरम् ॥ २० ॥
अन्तःपुरे निपतितं मायावत्या समन्वितम् । तं दृष्ट्वा कृष्णसंकल्पा बभूवुः कृष्णयोषितः ॥ २१ ॥
रुक्मिणी साऽभवत्प्रेम्णा सास्रदृष्टिरनिन्दिता । धन्यायाः खल्वयं पुत्रो वर्तते नवयौवने ॥ २२ ॥
अस्मिन्वयसि पुत्रो मे प्रद्युम्नो यदि जीवति । सभाग्या जननी वत्स सा त्वया का विभूषिता ॥ २३ ॥
अथवा यादृशः स्नेहो मम यादृग्वपुस्तव । हरेरपत्यं सुव्यक्तं भवान्वत्स भविष्यति ॥ २४ ॥

श्रीपराशरः—

एतस्मिन्नन्तरे प्राप्तस्सह कृष्णेन नारदः । अन्तःपुरचरां देवीं रुक्मिणीं प्राह हर्षयन् ॥ २५ ॥
एष ते तनयः सुभ्रु हत्वा शंबरमागतः । हृतो येनाभवद्बालो भवत्यास्सूतिकागृहात् ॥ २६ ॥
इयं मायावती भार्या तनयस्यास्य ते सती । शंबरस्य न भार्येयं श्रूयतामत्र कारणम् ॥ २७ ॥
मन्मथे तु गते नाशं तदुद्भवपरायणा । शंबरं मोहयामास मायारूपेण रूपिणी ॥ २८ ॥
विहाराद्युपभोगेषु रूपं मायामयं शुभम् । दर्शयामास दैत्यस्य तस्येयं मदिरेक्षणा ॥ २९ ॥
कामोऽवतीर्णः पुत्रस्ते तस्येयं दयिता रतिः । विशंका नात्र कर्तव्या स्नुषेयं तव शोभने ॥ ३० ॥
ततो हर्षसमाविष्टौ रुक्मिणीकेशवौ तदा । नगरी च समस्ता सा साधुसाध्वित्यभाषत ॥ ३१ ॥
चिरं नष्टेन पुत्रेण संगतां प्रेक्ष्य रुक्मिणीम् । अवाप विस्मयं सर्वो द्वारवत्यां तदा जनः ॥ ३२ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पञ्चमेंशे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अथाष्टाविंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

चारुदेष्णं सुदेष्णं च चारुदेहं च वीर्यवान् । सुषेणं चारुगुप्तं च भद्रचारुं तथा परम् ॥ १ ॥
चारुविन्दं सुचारुं च चारुं च बलिनां वरम् । रुक्मिण्यजनयत्पुत्रान्कन्यां चारुमतीं तथा॥ २ ॥
अन्याश्च भार्याः कृष्णस्य बभूवुस्सप्त शोभनाः । कालिन्दी मित्रविन्दा च सत्या नाग्नजिती तथा ॥ ३ ॥
देवी जाम्बवती चापि रोहिणी कामरूपिणी । मद्रराजसुता चान्या सुशीला शीलमण्डना ॥ ४ ॥
सत्राजिती सत्यभामा लक्ष्मणा चारुहासिनी । षोडशासन् सहस्राणि स्त्रीणामन्यानि चक्रिणः ॥५॥
प्रद्युम्नोऽपि महावीर्यो रुक्मिणस्तनयां शुभाम् । स्वयंवरे तां जग्राह सा च तं तनयं हरेः ॥ ६ ॥

हत्वेति ॥ सप्त मायाः व्यतिक्रम्य—शंबरप्रयुक्ताः व्यतिक्रम्य । प्रयुयुजे—प्रयुक्तवान् ॥ १९–२० ॥

अन्तःपुर इति ॥ कृष्णसंकल्पाः—कृष्णोऽयमिति भ्रान्ताः ॥ २१, २२ ॥

अस्मिन्निति ॥ प्रद्युम्नः—प्रद्युम्न इति चिकीर्षितसंज्ञः, अस्मिन् वयसि वर्ततेति शेषः ॥ २३–३२ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पञ्चमेंशे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

तस्यामस्याभवत्पुत्रो महाबलपराक्रमः। अनिरुद्धो रणेऽरुद्धवीर्योदधिररिंदमः ॥ ७ ॥
तस्यापि रुक्मिणः पौत्रीं वरयामास केशवः। दौहित्राय ददौ रुक्मी तां स्पर्द्धन्नपि चक्रिणा ॥८॥
तस्या विवाहे रामाद्या यादवा हरिणा सह। कल्याणार्थं ततस्सर्वे ये चान्ये भूभृतस्तथा ॥
रुक्मिणो नगरं जग्मुर्नाम्ना भोजकटं द्विज ॥ ९ ॥
विवाहे तत्र निर्वृत्ते प्रद्युम्नस्य महात्मनः। कलिंगराजप्रमुखा रुक्मिणं वाक्यमब्रुवन् ॥ १० ॥
अनक्षज्ञो हली द्यूते तथाऽस्य व्यसनं महत्। तज्जयामो बलं कस्माद्द्यूते नैनं महाबलम् ॥ ११ ॥

श्रीपराशरः—

तथेति तानाह नृपान्रुक्मी बलमदान्वितः। सभायां सह रामेण चक्रे द्यूतं च वै तदा ॥ १२ ॥
सहस्रमेकं निष्काणां रुक्मिणा विजितो बलः। द्वितीयेऽपि पणे चान्यत्सहस्रं रुक्मिणा जितः ॥१३॥
ततो दशसहस्राणि निष्काणां पणमाददे। बलभद्रोऽजयत्तानि रुक्मी द्यूतविदां वरः ॥ १४ ॥
ततो जहास स्वनवत्कलिंगाधिपतिर्द्विज। दन्तान्विदर्शयन्मूढो रुक्मी चाह मदोद्धतः ॥ १५ ॥
अविद्योऽयं मया द्यूते बलभद्रः पराजितः। मुधैवाक्षावलेपान्धो योऽवमेनेऽक्षकोविदान् ॥ १६ ॥
दृष्ट्वा कलिंगराजानं प्रकाशदशनाननम्। रुक्मिणं चापि दुर्वाक्यं कोपं चक्रे हलायुधः ॥ १७ ॥
ततः कोपपरीतात्मा निष्ककोटिं समाददे। ग्लहं जग्राह रुक्मी च तदर्थेऽक्षानपातयत् ॥ १८ ॥
अजयद्बलदेवस्तं प्राहोच्चैर्विजितं मया। ममेति रुक्मी प्राहोच्चैरलीकोक्तेरलं बल ॥ १९ ॥
त्वयोक्तोऽयं ग्लहस्सत्यं न ममैषोऽनुमोदितः। एवं त्वया चेद्विजितं विजितं न मया कथम् ॥ २० ॥

श्रीपराशरः—

अथान्तरिक्षे वागुच्चैः प्राह गंभीरनादिनी। बलदेवस्य तं कोपं वर्धयन्ती महात्मनः ॥ २१ ॥
जितं बलेन धर्मेण रुक्मिणा भाषितं मृषा। अनुक्त्वाऽपि वचः किंचित्कृतं भवति कर्मणा ॥२२॥

अथाष्टाविंशोऽध्यायः

॥ १,२ ॥ अन्या इति ॥ मित्रविन्दा-सत्या-जांबवती-रोहिणी-सुशीला-सत्यभामा-लक्ष्मणाख्यास्सप्त प्रधानाः। आसां कालिन्द्यादीनि क्रमाद्विशेषणानि। इयं लक्ष्मणा चतुर्थेंऽशे चारुहासिनीत्युक्ता ॥ ३—१० ॥

अनक्षज्ञ इति ॥ तथा—तथाऽपि। व्यसनम्—आसङ्गः ॥ ११—१७ ॥

तत इति ॥ ग्लहं—पणम्। तदर्थे—कोटिग्लहार्थे तथेत्यनुक्त्वाऽक्षानपातयत् ॥ १८, १९ ॥

त्वयेति ॥ त्वयोक्तस्य पणबन्धस्योभयानुमत्या भाव्यतया तया विनाऽप्यन्यतरजयश्चेदितरस्यापि स एव जयः किं न स्यादिति भावः ॥ २०, २१ ॥

जितमिति ॥ अनुक्त्वा—ग्लहानुज्ञावचनमकृत्वाऽप्यक्षपातनादिना कर्मणा तद्वचनं कृतं भवति। अनुमतिमूलक्रियानुष्ठानदर्शनात् अनुमतिस्सिद्धैवेति भावः ॥ २२ ॥

ततो बलस्समुत्थाय कोपसंरक्तलोचनः । जघानाष्टापदेनैव रुक्मिणं स महाबलः ॥ २३ ॥
कलिङ्गराजं चादाय विस्फुरन्तं बलाद्बलः । बभञ्ज दन्तान्कुपितो यैः प्रकाशैर्जहास सः ॥ २४ ॥
आकृष्य च महास्तम्भं जातरूपमयं बलः । जघान तान्ये तत्पक्षे भूभृतः कुपितो भृशम् ॥ २५ ॥
ततो हाहाकृतं सर्वं पलायनपरं द्विज । तद्राजमण्डलं भीतं बभूव कुपिते बले ॥ २६ ॥
बलेन निहतं दृष्ट्वा रुक्मिणं मधुसूदनः । नोवाच किंचिन्मैत्रेय रुक्मिणीबलयोर्भयात् ॥ २७ ॥
ततोऽनिरुद्धमादाय कृतदारं द्विजोत्तम । द्वारकामाजगामाथ यदुचक्रं च केशवः ॥ २८ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पञ्चमेंऽशेऽष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

अथैकोनत्रिंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

द्वारवत्यां स्थिते कृष्णे शक्रस्त्रिभुवनेश्वरः । आजगामाथ मैत्रेय मत्तैरावतपृष्ठगः ॥ १ ॥
प्रविश्य द्वारकां सोऽथ समेत्य हरिणा ततः । कथयामास दैत्यस्य नरकस्य विचेष्टितम् ॥ २ ॥
त्वया नाथेन देवानां मनुष्यत्वेऽपि तिष्ठता । प्रशमं सर्वदुःखानि नीतानि मधुसूदन ॥ ३ ॥
तपस्विव्यसनार्थाय सोऽरिष्टो धेनुकस्तथा । प्रवृत्तो यस्तथा केशी ते सर्वे निहतास्त्वया ॥ ४ ॥
कंसः कुवलयापीडः पूतना बालघातिनी । नाशं नीतास्त्वया सर्वे येऽन्ये जगदुपद्रवाः ॥ ५ ॥
युष्मद्दोर्दण्डसंभूतिपरित्राते जगत्त्रये । यज्वयज्ञांशसंप्राप्त्या तृप्तिं यान्ति दिवौकसः ॥ ६ ॥
सोऽहं सांप्रतमायातो यन्निमित्तं जनार्दन । तच्छ्रुत्वा तत्प्रतीकारप्रयत्नं कर्तुमर्हसि ॥ ७ ॥
भौमोऽयं नरको नाम प्राग्ज्योतिषपुरेश्वरः । करोति सर्वभूतानामुपघातनरिंदम ॥ ८ ॥
देवसिद्धसुरादीनां नृपाणां च जनार्दन । हृत्वा तु सोऽसुरः कन्या रुरुधे निजमन्दिरे ॥ ९ ॥
छत्रं यत्सलिलस्रावि तज्जहार प्रचेतसः । मन्दरस्य तथा शृङ्गं हृतवान्मणिपर्वतम् ॥ १० ॥
अमृतस्राविणी दिव्ये मन्मातुः कृष्ण कुण्डले । जहार सोऽसुरोऽदित्या वाञ्छत्यैरावतं गजम् ॥११॥
दुर्नीतमेतद्गोविन्द मया तस्य निवेदितम् । यदत्र प्रतिकर्तव्यं तत्स्वयं परिमृश्यताम् ॥ १२ ॥

श्रीपराशरः—

इति श्रुत्वा स्मितं कृत्वा भगवान्देवकीसुतः । गृहीत्वा वासवं हस्ते समुत्तस्थौ वरासनात् ॥ १३ ॥

तत इति ॥ अष्टापदेन—द्यूतफलकेन ॥ २३, २४ ॥

आकृष्येति ॥ पञ्चरूपं—पञ्चवर्णम् । विचित्रनिर्मिति च पाठः ॥ २५—२८ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पञ्चमेंऽशेऽष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

अथैकोनत्रिंशोऽध्यायः

इदानीं भौमवधप्रसंगेन हरेः सत्यभामया सह स्वर्गगमनादिकमाह—द्वारवत्यामिति ॥ १—५ ॥

युष्मदिति ॥ संभूतिः—सत्ता ॥ ६—१२ ॥